

Fehér M. István

Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció. A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái* (I.)

A hegeli mű szelleme és kiadásának története

A hagyományos (pozitivist) felfogás szerint a humántudományi munka sorrendje két egymásra épülő lépésben artikulálódik. Első lépésben megállapítjuk a szöveget, azaz a fennmaradt vagy felkutatott szövegváltozatokat kritikailag összevetjük abból a célból, hogy egy lehetőleg végleges, kanonikus változatot hozzunk létre vagy rekonstruáljunk, s ez volna a filológia feladata. Második lépésben következik az interpretáció (hermeneutika), azaz a filológiai munka eredményeként megállapított-előállított szövegváltozat különböző szempontok szerinti értelmezése. Ebben a felfogásban a filológia megelőzi a hermeneutikát, s jól láthatóan elválik tőle, az értelmezés pedig a filológiai munka eredményeire épül. Ez a tetszetős (ideáltipikus) séma egyes – szerencsés – esetekben működhet ugyan, ám jelentős gondolkodói életművek (történeti-kritikai) kiadásának sajtó alá rendezésekor számos esetben csődöt mond. Többnyire ugyanis a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik. Hegel esetében például úgy tűnik, egyenesen fordított volt a helyzet: a mai Hegel-kutatás mértékadó nézete szerint a Hegel-tanítványok saját Hegel-képük (Hegel-interpretációjuk) alapján szerkesztették meg és adták ki a szövegeket. Szövegkritika, interpretáció és kiadástörténet viszonyát a következőkben esettanulmányok tükrében vizsgálom, a jelentős gondolkodói életműkiadások közül elsősorban a Hegel- és a Heidegger-kiadás tanulságai alapján (kitekin-téssel Kantra, Fichtére, Schellingre, Husserlre és Gadamerre).

I.

I. 1. Amikor a második világháború után a német idealizmus kiemelkedő gondolkodóinak új életmű-kiadásai tudományos feladatként egyre határozottabban körvonalazódtak, az új kiadások szükségességére vonatkozó megfontolások értelemszerűen újra és újra a kiadástörténetre való kritikai reflexió körébe ágyazva jelentek meg. Hegel esetében a kiadástörténetre való kritikai visszatekintés hozzátétőleg a következő összegző képet nyújtotta.¹

*„A filológia mint kultúrtechnika” című MTA TKI projekt keretében 2007. november 22–24. között az ELTE-n *Filológia, interpretáció, médiatörténet* címmel rendezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott, jegyzetekkel kiegészített, bővített változata.

¹ A következőkhöz lásd Lothar Wigger: „75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Edition”, *Pädagogische Rundschau*, XLI, 1987/1, 101–116. o., továbbá Christoph Helferich: *G. W. Fr. Hegel*, Stuttgart: Metzler, 1979, 217–228. o. A Hegel-kiadás filológiai-hermeneutikai problémáival – elsősorban az *Estztika* vonatkozásában – részletesebben foglalkoztam „»Az eszme érzéki ragyogása«: Estztika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)” című tanulmányom filológiai függelékében; lásd *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, szerk. Fehér M. István és Kulcsár Szabó Ernő, Budapest: Osiris, 2004, 264–332. o., itt 294–326. o.; az alábbiakban felhasználom e függelék egyes gondolatait.

Hegel maga életében csupán kevés művet jelentetett meg. Folyóiratokban elszórt kisebb írásokat, recenziókat leszámítva, önálló, kidolgozott, sajátos értelemben könyvnek nevezhető munkája csupán kettő van: a *Fenomenológia* és a *Logika*. Az *Enciklopédia* és a *Jogfilozófia* csupán „alapvonalak”, „vázlatok”, melyeket hallgatói számára előadásaihoz mellélt; egyéb – történelemfilozófiai, esztétikai, vallásfilozófiai, filozófiatörténeti – előadásaihoz még ilyet sem adott ki. Műveit megfeszített munkával tanítványainak egy csoportja 1832 és 1845 között huszonegy kötetben rendezte sajtó alá.² Ez a mai szemmel nézve is bámulatos teljesítmény, mely a rákövetkező korok Hegel-képét messzemenően meghatározta, a kiváló Hegel-kutatónak, Friedhelm Nicolinnak, az 1958-ban létrehozott Hegel-Archívum első vezetőjének a megfogalmazása szerint ugyanakkor sem az „egész” Hegelt, sem az „igazi” Hegelt nem tartalmazta.³ Egy másik szerző harminc évvel későbbi megfogalmazása szerint „a hegeli filozófia *hatástörténetét* oly mértékben határozta meg művei gondozóinak *kiadáspolitikája*, mint szinte egyetlen más filozófusét sem”.⁴ A tanítványok Hegel fejlődését teljesen elhanyagolták; a filozófus által megőrzött korai vázlatokat és kéziratokat félretolták (ezek egy része azután el is veszett), a berlini korszakot reprezentáló *Enciklopédiát* és *Jogfilozófiát* viszont erőteljesen kibővíve adták ki. A különböző helyekről származó kiegészítéseket összedolgozták a Hegel által megjelentetett művekkel, a hagyatékából kiadott berlini előadásokat pedig különböző évjáratokból származó előadás-kéziratok, feljegyzések, valamint hallgatói jegyzetek kompilációja alapján – a forrásokra legfőljebb az egyes kötetek bevezetésében utalva, ám magában a szövegkorpuszban minden további megjelölésről lemondva – egységes művekké komponálták. Ezzel a mai tudományos mércével mérve föltöbb kétséges kiadástechnikával, mely a fejlődéstörténeti különbségeket szinte felismerhetetlenné tette, meghatározott Hegel-képet kívántak sugallni: Hegelt – tudomány- és kultúrpolitikai megfontolásaikkal összhangban – mint a rendszer filozófusát, a rendszert pedig mint zárt és megdönthetetlen erődítményt kívánták védelmezni és az utókor számára átörökíteni.⁵ Ilyenformán egyre kevésbé lehet tartósan elzárkózni a következtetés elől: amit hegeli *rendszerként* ismerünk, nem magának Hegelnek, hanem a *tanítványoknak* a műve; „a hegelianizmus, a Hegel-iskola dokumentuma”.⁶

A felejtés és az elutasítás évtizedei után a Hegel iránti érdeklődés csupán a századforduló táján élénkült meg; Wilhelm Dilthey fogalmazta meg a hegeli filozófia fejlődéstörténeti vizsgálatának igényét, s Hermann Nohl az ő ösztönzésére adta ki 1907-ben Hegel fennmaradt fiatalkori írásait. Az 1930-as években Hermann Glockner által sajtó alá rendezett ún. jubileumi kiadás az eredetihez képest tartalmazott ugyan javításokat, alapvető hiányosságait azonban nem küszöbölte ki; a Georg Lasson által megkezdett és a harmincas években Johannes Hoffmeister által folytatott új kritikai kiadás pedig több évtizednyi fáradozás és a koncepció többszöri megváltoztatása után az ötvenes évek közepén befejezetlen maradt.

² Ez „Az Elhunyt Barátainak Egylete által sajtó alá rendezett teljes kiadás” (*Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*) címet viseli, melyre az irodalomban „Freundesvereinsausgabe” megjelöléssel szokás hivatkozni. A következőkben e kiadásra FVA rövidítéssel utalok.

³ Friedhelm Nicolin: „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XI, 1957/1, 117–129. o., itt 118. o.

⁴ Lothar Wigger: „75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Edition”, *Pädagogische Rundschau*, XLI, 1987/1, 102. o. (Kiemelés F. M. I.)

⁵ Friedhelm Nicolin: „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XI, 1957/1, 116–129. o., itt 118. o.

⁶ Friedhelm Nicolin: „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XI, 1957/1, 116–129. o., itt 118. o.: „Dokument des Hegelianismus, der Hegelschule”.

Ezzel világossá vált, hogy egyedül dolgozó tudósok mégoly tiszteletreméltó erőfeszítései nem elegendőek a feladat elvégzéséhez. 1957-ben a Német Kutatási Szövetség (DFG) bizottságot hozott létre Hegel műveinek történeti-kritikai kiadására, 1958-ban pedig erre a célra megalapították Bonnban a Hegel-Archívumot, mely tíz évvel később Bochumba költözött, ahol az Észak-Rajna–Vesztfáliai Tudományos Akadémia védnöksége alatt a bochumi Ruhr Egyetem önálló intézményeként működik. Az új, körülbelül negyven kötetre tervezett nagy Hegel-kiadás a hatvanas évek végén indult meg. Huszonkét kötetből álló első sorozata, mely a Hegel által életében sajtó alá rendezett műveket és a fennmaradt hagyatékot, kéziratokat és vázlatokat tartalmazza, negyven év kiadói munka után a végéhez közeledik (három kötet vár még kiadásra), a Hegel egyetemi előadásait sajtó alá rendező második sorozat megjelenése viszont egyre húzódik; e sorozat első kötetének publikálását a kiadói prospektus 2008-ra jelezte.

Az új akadémiai kiadás egyúttal történeti-kritikai kiadásként érti magát, ám választott címe szerényebb: *Gesammelte Werke*;⁷ célja Hegel fejlődésének a rendelkezésre álló – pontosabban egyre gyarapodó, mivel az Archívum által folyamatosan gyűjtött – források alapján való bemutatása, ezt pedig a tanítványok Hegel-kiadása mögé visszanyúlva, eredeti források alapján szándékoznak elvégezni. A Hegel-előadások szövegbázisának fentebb összefoglalt állapota és a tudományosan megfelelő kiadásukkal összefüggő elvi nehézségek ténye mindenesetre ahhoz a döntéshez vezetett, hogy ezek az előadások először is egyfajta „próbakiadásként” egy *Vorlesungen* elnevezésű sorozatban, a kritikai kiadáson kívül kerülnek megjelentetésre (ennek keretében az elmúlt negyedszázad során azután ténylegesen is több mint tizenöt kötet látott napvilágot), majd ezen „próbakiadás” tapasztalatai és tudományos visszhangja után kerül csak sor, hozzávetőleg tíz kötetben, a kritikai kiadás második sorozatában való közzétételükre. A „próbakiadás” kerülő útja magyarázza azt a tényt, hogy a második sorozatból mind a mai napig egyetlen kötet sem látott napvilágot.⁸

A tanítványok Hegel-kiadása mögé való visszanyúlás azt a jogos törekvést jelenti, hogy a kompilációk alapját képező kéziratokat, feljegyzéseket, előadásjegyzeteket stb. – amennyiben fellelhetők – önállóan dolgozzák fel és adják ki. Ismeretes módon azonban sok minden elveszett. Amiből a Hegel-tanítványok a Hegel által sajtó alá nem rendezett előadások köteteit összeállították, ma már nagy részben nem lelhető fel, így sok esetben nem lehetséges e kiadásokat szövegkritikailag felülvizsgálni, avagy egy új, alternatív szövegkritikai kiadással előállni. Az elvet – a kompilációt – persze joggal lehet bírálni, s a mai filológiai tudományosság elvszerűen tartózkodik is tőle.

A tanítványok Hegel-kiadásának, az FVA-nak az alapját képező Hegel-kéziratok ma fellelhető szűkös volta és a kompilációról való elvi lemondás azt eredményezte, hogy önálló hangsúlyt kaptak a különböző évjáratok előadásai, a fennmaradt Hegel-kéziratok és a róluk készült hallgatói jegyzetek (*Mitschriften*, *Nachschriften*). A Hegel-Archívum kezdettől fogva a mai napig szisztematikusan gyűjti mindkettőt: mind a fellelhető Hegel-kéziratokat, mind az előadásjegyzeteket. Ami az utóbbiakat illeti, a kilencvenes

⁷ A továbbiakban ennek figyelembevételével így nem HKA (*Historisch-kritische Ausgabe*), hanem GW rövidítéssel hivatkozom rá.

⁸ Holott a hetvenes–nyolcvanas években íródott beszámolók valamivel az ezredforduló utánra várták a negyvenkötetes kiadás lezárulását. Lásd Wolfhart Henckmann: „Fichte – Schelling – Hegel”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 83–115. o., itt 109. o. és Annemarie Gethmann-Siefert: „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 30, 1976/4, 609–618. o., itt 610. o.

évekig különböző források hozzávetőleg százharminc *Nachschrift* létezéséről adtak hírt, ebből pedig az Archívum kilencvennek tudott a birtokába jutni.⁹

I. 2. E rövid beszámoló természetesen a Hegel-Archívum önképét, visszapiillantó önértelmezését közvetíti, összegzi. Négy évtized elteltével és a Hegel-kiadás azóta történt fejleményeire pillantva a következő kiegészítést fűzném a fentiekhez. Igaz lehet az, hogy a tanítványok Hegel-kiadása „sem az »egész« Hegelt, sem az »igazi« Hegelt nem tartalmazta”, ám fölöttébb kétséges, hogy a kettő közül bármelyik is valójában kitűzhető cél-e. Az „egész” Hegelről nem beszélve, miben is állana az „igazi” Hegel? „Amit hegeli rendszerként ismerünk”, lehet „a tanítványoknak a műve [...] a »Hegel-iskola dokumentuma«”; mégis, kérdéses – negyven év Archívum-beli munka után –, hogy a mai kor tud-e jobbat előállítani, tud-e valamilyen alternatív Hegel-kiadással előlépni. Ez a belátás egyébiránt a Hegel-Archívumban is tudatosodik, s talán nem véletlen, hogy az „egész” vagy az „igazi” Hegelre vonatkozó, optimista önbizalmat sugárzó megjegyzések ma már nemigen kerülnek elő. Ami pedig a tanítványok Hegel-kiadásának kritikáját illeti: más dolog bírálni egy kompilációt azért, mert az kompiláció, és más dolog a kompiláció feloldásának igényével, az eredeti forrásokhoz való visszanyúlás beváltható ígéretével fellépni; továbbá megint más azt a gyanút megfogalmazni, hogy a szerkesztők a kompilált részek közé oda nem tartozó, saját gondolatokat illesztettek, s hogy a sajtó alá rendezés egyben erősen koncipiált átirás is.

A hegeli életmű kiadásának történetét, nehézségeit és mai állapotát még számos fontos vonatkozásban lehetne részletezni és elmélyíteni – némely vonatkozásra nemsokára visszatérek –, jelen tanulmány szempontjából mindenesetre az eddigiek is elegendő alapot nyújthatnak néhány következtetés levonásához. Kiinduló tézisünk úgy hangzott, hogy a sajtó alá rendezés filológiai munkája, a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes térben zajlik, s az eddigi összegzés remélhetőleg megfelelőképpen illusztrálta e tényt. Már maga a – magyarban kisé meghökkentően, mindenesetre szokatlanul csengő – „kiadáspolitikai” kifejezés is előzetes értelmezésre – alkalmasint igen határozott preconcepciókra – utal. Levonható a következtetés: nem csupán a Hegel-kiadás alakította a Hegel-képet, hanem fordítva is: a Hegel-kiadás már maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe; e kép ráadásul nem csupán előzetes értelmezésen nyugodott, de előretekintve a jövő felé, meghatározott kultúrpolitikai célok és elvárások is kapcsolódtak hozzá. A filológiai munka nem csupán nem interpretációmentes térben, hanem – s ez a Hegel-kiadás sajátossága – úgyszintén nem „kultúrpolitika-mentes” térben zajlott.

I. 3. A történeti körülményeknek, e körülmények sajátos összefonódásának, konstellációjának – a mai napig sem teljes egészében feltárt – számbavétele nem csupán meghaladná jelen írásnak (nem utolsósorban szerzője kompetenciájának és kutatási területének) a kereteit, de az itt tárgyalt elvi kérdés szempontjából vélhetően nem is volna elsőrendűen releváns. Nem lesz azonban haszontalan legalábbis felsorolásszerűen áttekinteni őket. A tanítványok ama szinte üdvtörténeti küldetésstudata mellett, hogy Hegel földi életének váratlan bevégződését a gondolatok birodalmában való halhatatlanságának és örökkévalóságának a kezdetével kapcsolják össze, a berlini egyetemen elmondott gyászbeszédében a rektor és Hegel-tanítvány Marheineke Hegelt

⁹Lásd Wolfgang Bonsiepen: „Berichten über Nachschriften zu Hegels Vorlesungen. Einleitung”, *Hegel-Studien*, 26, 1991, 11. o. Vö. ugyancsak Otto Pöggeler: „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, uo. 122. sk. o.

a megváltó Krisztushoz hasonlította, aki halála után szellemként visszatér közösségéhez, és a halállal elnyeri a feltámadást és az örök életet, Friedrich Förster pedig a maga gyászbeszédében amellel tett hitet: „Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani: ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk”¹⁰ – hogy (másképp és prózaiban fogalmazva) korai és váratlan halála után a berlini kultúrpolitikai harcok közepette biztosítsák Hegel hírnevét és utóéletét.¹¹ Emellett nem kevésbé és vélhetően nem kisebb szerepet játszott a családnak, elsősorban az özvegynek, Marie Hegelnek a törekvése elhunyt férje hírének – kifejezetten konzervatív szellemben történő – átörökítésére és biztosítására, nem utolsósorban a család anyagi helyzetének a megszilárdítására és sógornőjének anyagi támogatására. A kiadás ügyét az özvegy minden késlekedés nélkül, energikusan vette kézbe; alig néhány nappal Hegel halála után már megalakult a „Baráti Egylet”, s még egy hét sem telt el, s a berlini Duncker kiadó máris előnyös szerződési ajánlatot tett az özvegynek a kiadásra. (Ennek értelmében az egész honorárium a családot illette meg, az egyedi köteteket sajtó alá rendező tanítványok szinte kivétel nélkül megtiszteltetésként végezték feladatukat.)¹² A család, pontosabban az özvegy jelölte ki, melyik tanítvány mely köteteket rendezi sajtó alá, s adta egyúttal kölcsön a hagyatékából az ezekhez tartozó kéziratokat. A hagyatékából kiadandó írásokat az özvegy egyszersmind gondosan megrostálta; főképp a vegyes írásokat illetően szükséges – írta sógornőjének ezekben a napokban – segítenie annak kiválogatásában, hogy Hegel szellemében minek kell ebből a világ elé kerülnie, s minek nem. A fennálló érdeklődés gyors kielégítése elsőrendű feladat volt; először – nem véletlenül – a vallásfilozófia jelent meg, már a rákövetkező évben, 1832-ben, két kötetben közel ezer oldalon; a sajtó alá rendező Marheineke ekkoriban a berlini egyetem rektora volt, sok ideje az alapos munkára nemigen lehetett.

Hogy az FVA maga is meghatározott Hegel-kép alapján ment végbe, már abból kitűnhet, hogy a kiadás nagyobbik részét alkotó előadások zárt rendszerre – pontosabban a rendszer egyes részeivé – komponálva kerültek sajtó alá. A fiatalkori kéziratok szinte teljesen kimaradtak, csak az került be a kiadásba, ami a rendszer felé vezető út részének számíthatott. A berlini előadások, s különösen az enciklopédikus rendszer ezzel szemben különféle kiegészítésekkel és toldásokkal felduzzasztva, erősen kibővíve jelent meg. A zárt – és végleges – rendszer időtlensége dominálta a képet, ám magát a rendszert nem Hegel dolgozta ki s adta nyomdába – ez valóban a Hegel-iskola műve vagy „dokumentuma”. Ugyanakkor e kiadás alapozta meg Hegel hírét és filozófiájának máig tartó hatását.

¹⁰ Philipp Konrad Marheineke: „Trauerrede. Worte der Liebe und Ehre, vor der Leichenbegleitung des Herrn Professor Hegel, im großen Hörsaal der Universität, am 16. November [1831] gesprochen”, *Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen*, hrsg. Günter Nicolai (Philosophische Bibliothek, Bd. 245), Hamburg: Meiner, 1970, 474. sk. o.; Friedrich Förster: „Grabrede. An dem Grabe unseres Freundes und Lehrers, des ihn Gott ruhenden Königlichen Professors und Doktors der Philosophie Georg Wilhelm Friedrich Hegel am 16. November [1831] im Namen seiner Schüler und Freunde”, uo., 475–478. o., itt 477. o.: „Ő volt a mi segítőnk, megmentőnk és megszabadítónk [...] Tanítását megőrizni, hirdetni, megszilárdítani – ez legyen mostantól fogva a mi hivatásunk [Seine Lehre zu bewahren, zu verkündigen, zu befestigen, sei fortan unser Beruf]. Bár nem fog támadni Petrus a körünkben, ki önmagát az ő helytartójának nevezni merészelné, ám birodalma, a gondolat birodalma támadások közepette ugyan, ám ellenállás nélkül folyton-folyvást terjeszkedni fog.”

¹¹ A XIX. század tizen-húszas éveinek porosz kultúrpolitikai törekvéseiről és Hegel berlini kinevezésének hátteréről lásd *Kunsterfahrung und Kulturpolitik im Berlin Hegels*. Hegels-Studien, Beiheft XXII. (itt elsősorban H. Lübke: „Deutscher Idealismus als Philosophie preussischer Kulturpolitik” és W. Jaeschke: „Politik, Kultur und Philosophie in Preußen” 3–27., 28–48. o.), valamint *Hegel in Berlin. Preussische Kulturpolitik und idealistische Ästhetik*, hrsg. O. Pöggeler u.a. Wiesbaden: Reichert, 1981 (elsősorban W. Jaeschke – K. R. Meist: „Von Humboldt zu Altenstein”, 29–39. o.).

¹² Lásd Ch. Jamme: „Editionspolitik. Zur 'Freundesvereinsausgabe' der Werke G. W. F. Hegels”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 38, 1984/1, 83–99. o., itt 85. sk. o. A következőkhöz uo.

A különböző Hegel-szövegkiadásokban a szerkesztői szándékok különbözősége mellett a filozófia történetileg változó önmegértése is tükröződik, írja Lothar Wigger.¹³ Hogy Hegel korában és különösképpen Hegel tanítványi körében a filozófia hegeli önértése bizonyára mértékadó volt, aligha lehet túl kockázatos vagy merész állítás. Arra, hogy a tanítványok az FVA sajtó alá rendezésekor ilyenformán esetleg maguk is a hegeli filozófia szellemében jártak el, kínálkozik mármost egy – az irodalom által tudomásom szerint mindeddig nem kiaknázott – érdekes példa. A hegeli filozófiatörténet Schellingre vonatkozó fejezetében található némely markáns ítéletről van szó, olyan véleményről, mely korántsem ismeretlen, sőt más összefüggésben – különféle kommentárok kíséretében – fölöttébb gyakran idézik és fűznek értelmező megjegyzéseket hozzá.

„Filozófiai fejlődésének útját Schelling a közönség előtt tette meg. Filozófiai írásainak sora egyúttal saját filozófiai fejlődésének története [...]. [E sor] nem a filozófia kidolgozott részterületeinek sorozatát tartalmazza a maguk egymásutánjában, hanem saját fejlődési fokainak sorozatát. Ha egy végső írásra kérdeznek, amelyben filozófiája leghatározottabb kidolgozása található, úgy egyetlen ilyent sem lehet megnevezni. [...] Későbbi műveiben minden írásban mindig újból előről kezdte (sohasem állított fel teljesen kidolgozott egészet) [...]. Ezért aztán nem is tanácsos annak részletezésébe bocsátkozni, amit schellingi filozófiának neveznek [...]. Mert ez a filozófia még nem szervesen tagolt tudományos egész [...]. Ez a filozófia még fejlődőben van, még nem eredményezett érett gyümölcsöt [...]”¹⁴

A különböző értelmezések ezt a részt általában a Hegel–Schelling-viszony szemszögéből kommentálják, abból a szempontból, vajon igaz-e, ami itt megfogalmazódik, érvényes-e Schellingre vagy sem – ha pedig igen, akkor lehet-e ezen elmarasztalással szemben felhozni valamit vagy sem. Mindezek a szempontok – hogy igaz-e a hegeli jellemzés,¹⁵ hogy védhető-e Schelling vagy sem – számunkra jelenleg tökéletesen irrelevánsak. Miként irreleváns az is, hogy épp Schellingre vonatkoztatva fogalmazódnak meg e sorok. A lényeges az, hogy Hegel itt saját nézetét mutatja be arról, szerinte milyen-

¹³ Lothar Wigger: „75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Edition”, *Pädagogische Rundschau*, XLI, 1987/1, 101. o.

¹⁴ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, ford. Szemere Samu, III. kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, 456–458. o.; vö. még uo., 479. o. Lásd Hegel: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, III. Hegel: *Werke in zwanzig Bänden*, Theorie Werkausgabe. Auf der Grundlage der Werke von 1832–1845 neu edierte Ausgabe. Redaktion E. Moldenhauer und K. M. Michel. Frankfurt am Main, 1970, Bd. 20, 421–423. o.: „Schelling hat seine philosophische Ausbildung vor dem Publikum gemacht. Die Reihe seiner philosophischen Schriften ist zugleich Geschichte seiner philosophischen Bildung [...] sie enthält nicht eine Folge der ausgearbeiteten Teile der Philosophie nacheinander, sondern eine Folge seiner Bildungsstufen. Wenn nach einer letzten Schrift gefragt wird, worin seine Philosophie am bestimmtesten durchgeführt darstellte, so kann man keine solche nennen. [...] In späteren Darstellungen fing er in jeder Schrift nur immer wieder von vorne an (stellte nie ein vollendet durchgeführtes Ganzes auf), weil man sieht, daß das Vorhergehende ihm nicht Genüge getan; und so hat er sich in verschiedenen Formen und Terminologien herumgeworfen. [...] Es ist daher auch nicht tunlich, da in ein Detail eingegangen werde über das, was Schellingsche Philosophie genannt wird, wenn es auch die Zeit erlaubte. Denn sie ist noch nicht ein in seine Glieder organisiertes Ganzes, sondern besteht mehr in einigen allgemeinen Momenten, die allein das sich gleich Bleibende sind. Diese Philosophie ist noch in der Arbeit ihrer Evolution begriffen, noch nicht zur reifen Frucht gezeitigt.”

¹⁵ A maga módján a hegeli jellemzés persze triviálisan igaz; olyannyira hogy a XX. századi Schelling-irodalom egyik legjelentősebb műve, Xavier Tilliette kétkötetes, ezerkétszáz oldalas monográfiája már címében is ezt a vonást fogalmazza meg és emeli ki Schelling gondolkodásából (lásd X. Tilliette: *Schelling. Une philosophie en devenir*, Paris: Vrin, 1970). Csak hogy akár Tilliette-nél, akár másoknál – mint például Heideggernél (lásd *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit* [1809], hrsg. von H. Feick, Tübingen: M. Niemeyer, 1971, 7. o.; magyarul: Martin Heidegger: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* [1908], ford. Boros Gábor, Budapest, T-Twins, 1993, 23. o.) – e megállapítás korántsem elmarasztaló jellegű.

nek kell lennie egy filozófiának. A vázolt elvárás szerint első és alapvető követelmény a véglegesség, a lezárt rendszer – egy fejlődő, alakuló filozófia nem filozófia. Hegelnek saját filozófiai preferenciái fogalmazódnak meg itt, ezek pedig nem teszik lehetővé, hogy érzéke legyen egy alakuló filozófiában rejlő értékek iránt. Számára egy alakulóban levő filozófia – egy filozófia, mely állandóan újra előről kezd – nem egyéb, mint tökéletlen filozófia. A közönség elé akkor szabad voltaképpen csak kilépni, miután ez az alakulás már lezárult, s a végleges rendszer már maga mögött tudja. Az ekkor publikálandó művekben – a művekben, melyeket alapjában véve csak ekkor és nem korábban szabadna publikálni – a végleges filozófia mintegy szétterül, kibontakozik, a szerves totalitás egyes tagjai kerülnek egymás után vagy egymás mellett kifejtésre – a kifejtés egy másutánisága, a kifejtendő részek kidolgozottságának foka, terjedelmi gyarapodása, növekedése azonban nem jelent immár magát a struktúrát érintő benső változást.

Ha mármost kicsit közelebbről megnézzük, a Hegel-tanítványok által sajtó alá rendezett FVA pontosan ezen koncepció szerint artikulálódik. Hegel előadásvázlatai, a hallgatói jegyzetek és különféle feljegyzések innen szemlélve nem pusztán külsődleges vagy szubjektív – például kultúrpolitikai – okokból, hanem azért vannak egységes művekké komponálva, mert a szerkesztőket egy olyan filozófia szelleme hatja át, mely szerint *értéke csak a véglegesnek, a lezártnak, a zárt egésznek lehet.*¹⁶ A tanítványok – ha valóban

¹⁶ Erdemes hozzátennünk: az ebben az értelemben vett (zárt, végleges) rendszer létrehozása a Kantból kiinduló német idealizmusnak az újkori filozófia kezdeményezéseinek talaján megfogalmazódó alapvető törekvése és minden korábbi filozófiával szembeni megkülönböztető jegye. 1936-os Schelling-előadásain Heidegger nagy erővel, széles filozófiatörténeti kontextusba ágyazva bontja ki ezt a gondolatot. Amint kifejti, egy filozófiai rendszer föllépítésének specifikus követelménye pusztán az újkorban születik meg. A Descartes előtti filozófusok nem a modern értelemben felfogott rendszer kidolgozásának igényével léptek fel: pusztán egy örökölt és áthagyományozott tudásanyagának az iskolai elsajátítás és földolgozás számára leginkább alkalmas elrendezését és tagolását nyújtották. A középkor ún. *summái* maguk sem voltak ebben az értelemben „rendszerek” – pusztán újkori szemléletünk láttatja őket ilyeneknek –, hanem sokkal inkább „kézikönyvek”. Ilyen például Aquinói Tamás nevezetes *Summa theologiae*-ja, melynek „tankönyv” jellegét a prologus félreérthetetlenül kifejezi. Egy egységes filozófiai rendszernek mint a tudás fogalmi rendszerének a kiépítése iránti igény csupán az újkorban jelentkezik. Az újkori filozófia sajátos arculatát az határozza meg, hogy az áthagyományozott tanok tekintélyétől megszabadulva – avagy azok kritikai felülvizsgálatának igényével – új, autonóm birodalmat igyekszik kialakítani a tudáson belül is: ezen a talajon születhet meg a „rendszer” követelménye. Különösképpen Kant hangsúlyozta azután az értelemről megkülönböztetett észnek alapvetően egységre, *rendszerre* irányuló, különböző eszmék szerint tagolódó, architektónikus természetét. Kant szerint az „ész feladata minden lehetséges empirikus értelmi tevékenység [Verstandeshandlung] egységét rendszeressé tenni” (Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*, A644, B692; magyarul ford. Kis János, Budapest, Atlantisz, 20042, 532. o.; vö. Heidegger: *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit*, 42. skk. o. = *Schelling értekezése a szabadság lényegéről*, 65. skk. o.). Az ész alapkövetelménye Kantnál tehát maga a rendszer, ám a kanti filozófia maga mégsem vezetett rendszerre, a kritizmus alapját képező „eszme” homályban maradt: oly dilemma ez, mely árnyaltabban teszi érthetővé, milyen specifikus értelemben vált az idealizmusban a rendszer követelménye a filozófia továbbfejlesztésének vagy – ami Kantnál ugyanaz – tudományossá tételének alapproblémájává. „Egyedül a rendszer kezekedik a tudás benső egységéért, annak tudományosságáért és igazságáért”, írja értelmezésében Heidegger. „Emiatt kell, az igazságra és a tudásra törekvés szándékával, elsősorban és mindenekelőtt, újra meg újra, a rendszerre rákérdezni, lényegében megalapozni és fogalmában kiépíteni. Így értenőd az, hogy a német idealizmus számára a rendszer lesz a vezérmotívum; és ez nem jelent mást, mint a lényegi tudás egészének, a tudománynak mint olyannak, a filozófiának igazi önmegalapozását” (Heidegger: *Schellings Abhandlung*, 50. o.; *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* [1809], 93. o.). A kiterjedt irodalomból itt csak Robert C. Solomon tanulmányára utalok: „Hegel's Phenomenology of Spirit”, in: *The Age of German Idealism*, eds. Robert C. Solomon and Kathleen M. Higgins (Routledge History of Philosophy, vol. VI), London and New York: Routledge, 1993, 181–215. o., lásd itt 182. o.: „A filozófia »rendszerének« eszméje Kanttól ered, aki arra törekedett, hogy a filozófia egységes és mindent átfogó »tudományát« megalkossa.” A kérdéskörrel némileg bővebben foglalkoztam egy korábbi írásomban; lásd Fehér M. István: „Rendszer, szabadság, intellektuális szemlélet. Kant és a német idealizmus néhány alapproblémája”, *Magyar Filozófiai Szemle* XXVI, 1982/3, 401–414. o. (Az idézetek magyar nyelvű fordításainak lelőhelyeit, bibliográfiai adatait rendre igyekszem megadni, az idézeteket azonban többnyire saját fordításomban közlöm. Kant fő művére az irodalomban megszokott módon, „A”, illetve „B” jelzéssel az első vagy második kiadás lapszámait szerint hivatkozom, megadom továbbá a legújabb magyar kiadás lapszámait is, melyben az „A” vagy „B” szerinti számozás egyébként a lapok margóján megtalálható.)

az imént idézett hegeli nézet talaján álltak – minden bizonnyal meg voltak győződve róla: Hegelnek megvolt ez a rendszere, csak korai halála akadályozta meg végleges kidolgozását. Ezért úgy érezhették, rájuk hárul a feladat és a felelősség – a szó pregnáns értelmében vett küldetés –, hogy legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint megtegyék azt, amit a mesternek nem adatott meg személyesen megtennie. A közönség elé nem szabad alakulóban levő írásokkal, különféle szövegvariánsokkal kilépni – a kéziratokat és előadásjegyzeteket egységes művekké kellett komponálni. A kiadási koncepciót – innen szemlélve – jelentős mértékben a kiadandó filozófia szellemisége hatotta át: a kiadás alapelvei (a szövegek filológiai rögzítése) és a kiadandó filozófia szellemisége (előzetes megértése-értelmezése: hermeneutika) között messzemenő *Wahlverwandschaft*, rokonlelkűség áll fenn. A mi szempontunkból ez azt jelenti: a filológiai munkát – a kéziratok szelektálását és kinyomtatandó szöveggé való szerkesztését – sajátos értelemben vett (meglehet nem tudatos) filozófiai, pontosabban hermeneutikai eszmélődés előzte meg és vezérelte. Más szóval, ha igaz az, hogy a (filozófus halála után kialakuló) Hegel-képet a kinyomtatott szövegek alakították, akkor nem kevésbé igaz az is, hogy a kinyomtatott szövegek megszerkesztését viszont a Hegel-kép motiválta: a tanítványok Hegel-képe, a hegeli filozófiára és a filozófiára általában vonatkozó előzetes megértésük.

Közbevetőleg érdemes megjegyezni: a korszellemet avagy a kor filozófiai-világnézeti szellemének lenyomatát a jelenkori új Hegel-kiadás – e kiadás deklaráltan fejlődéstörténeti (*entwicklungsgeschichtlich*) felfogása – sem nélkülözi. Mivel töredezett, pluralisztikus korban élünk, mely önmagát semmiképpen sem fogja fel valamifajta végleges korként – de még új korként, korszakhatárként sem –, s mivel ilyen korokban nem csupán nem létezik valamilyen általánosan elfogadott, végleges filozófia, de már maga e követelmény is kevésbé hihetően – valójában föltöttebb valószínűtlenül, hiteltelenül – cseng, ezért egy filozófus *végleges* gondolatrendszerére – avagy *végleges* gondolatrendszerének kiadására – vonatkozó kérdés értelmesen nem is igen fogalmazható meg. Amit egy kiadás tehet, *egy ilyen korban* az, hogy kronológiai sorrendben, megfelelő szövegkritikai gondozás kíséretében sajtó alá rendezi a kinyomtatott vagy kéziratban hátrahagyott műveket, vázlatokat, töredékeket. Hogy ezek közül melyik tartalmazza a végleges gondolatrendszert, vagy hogy van-e ilyen egyáltalán – olyan gondolatrendszer, amely már elvileg nem fejlődhet tovább –, ennek megválaszolásáról le kell mondania. Ábrázolhatja, közléteheti egy filozófus gondolkodásának fejlődését, a fejlődés különböző állomásait anélkül, hogy e fejlődést, jobban mondva alakulást teleologikusan, egyszersmind valamifajta tökéletesedés vagy kiteljesedés értelmében fogná fel.

I. 4. Visszatérve az FVA kiadás problémakörére: a kiadás és a kiadott filozófus „összszecsengésére” vonatkozó fent vázolt értelmezést egy ponton kérdésessé lehet tenni. Ennek diszkussziója átvezet a jelenkori új Hegel-kiadás egyik leg súlyosabb dilemmájához, s már csak ezért sem érdektelen némileg kitérni rá.

A fenti értelmezés, fogalmazódhat meg az ellenvetés, Hegel filozófiatörténeti előadásainak Schellingre vonatkozó megítélését veszi alapul, Hegel filozófiatörténeti előadásai azonban pillanatnyilag csupán az FVA által sajtó alá rendezett formában állnak rendelkezésünkre, a kritikai kiadás keretében való megjelentetésük még csak ezután következik. Mivel az FVA több szöveghelyének autenticitása iránt fogalmazódott meg gyanú a múltban, így előfordulhat, hogy a későbbiekben a fenti értelmezés kiindulópontjául szolgáló szöveghely is ezek közé fog kerülni. Ebben az esetben a fenti értel-

mezés – rokonlelkűség megállapítása a kiadás alapelvei (a szövegek filológiai rögzítése) és a kiadandó filozófia szellemisége között – nem azon az alapon dől meg, hogy kiderülne, a feltételezett rokonlelkűség mégsem áll fenn, hanem azért, mert magának az összevetésnek a lehetősége esik el. A kiadás alapelveit a kiadandó filozófia szellemiségével azért nem tudjuk összevetni, mert magát a kiadandó filozófia szellemiségét is csupán a kiadás alapelvei által hozzáférhetővé tett szövegekből tudjuk rekonstruálni. *Horribile dictu* még az is elképzelhető – lehetne kiélezni az ellenvetést –, hogy saját kiadói elveiket Hegel filozófiájával igazolandó, a tanítványok Hegel szájába adtak valamit, amit ő nem is mondott. Ez az ellenvetés a szövegbázis kérdésessé tételének nevezhető, amelyet egy másik hegeli szöveghely összefüggésében másutt már részletesebben vizsgáltam.¹⁷

Ezzel az ellenvetéssel szemben, amennyiben általánosságban, azaz elvileg fogalmazódik meg, nemigen lehet védekezni: minden olyan Hegel-szöveggel szemben föl lehet hozni, amelyet nem maga Hegel adott nyomdába, vagy amelynek az autenticitása valamilyen más forrásból kétségbevonhatatlan módon nem igazolható. A gond csak az, hogy túl jó, úgyszólván túllő a célon, és – mint mindig ráteérek – súlyos árat kell fizetni érte. A szóban forgó *konkrét* esetben mindenesetre kétfajta válasz is lehetséges.

Elsőnek kínálkozik az a meggondolás, hogy a szerzői hitelességét illetően gyanú alá helyezett szöveg autenticitásának *konkluzív cáfolata* nemigen lehetséges.¹⁸ Más dolog a gyanú, és más a cáfolat, miként ugyancsak különbséget kell tenni általánosságban megfogalmazott gyanú és alapos okkal alátámasztott gyanú között. Amíg a gyanú nincs megfelelő indoklással alátámasztva, addig a szöveg hitelességét nincs okunk kétségbe vonni. Ez a meggondolás egyébiránt nem csupán a konkrét esetre érvényes, de bizonyos határok között általánosítható is.

A másik – immár csak a *konkrét* esetre vonatkozó, s így jóval erősebb – válasz úgy hangzik: az említett rokonlelkűség alapját képező tézis – a filozófia csak zárt rendszerként valóságos, csak ebben a formában filozófia egyáltalán – a Hegel által nyomdába adott, így hitelességében megkérdőjelezetlen szövegek között is fölbukkan, sőt teljességgel áthatja őket. Megfelelőképpen illusztrálhatja ezt a *Fenomenológia* Előszavából vett következő négy jellegzetes, bizonyos értelemben a hegeli filozófia egész programját vázoló szövegrész:

1. „Az igazi alak, amelyben az igazság létezik, csakis ennek tudományos *rendszere* lehet. Közreműködni abban, hogy a filozófia közelebb jusson a tudomány formájához – ahhoz a célhoz, hogy levethesse a tudás szeretete nevét és igazi tudás legyen – , ezt tűztem magam elé.”

¹⁷ Lásd „Az eszme érzéki ragyogása»: Esztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)” című tanulmányom filológiai függelékét (*Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*, szerk. Fehér M. István és Kulcsár Szabó Ernő, Budapest: Osiris, 2004, 264–332. o., itt 294–326. o.). Ehhez annyit tennék itt hozzá: egy szöveghelynek (a szerzőtől származó) *eredeti szövegként* való megkérdőjelezése még nem jelenti feltétlenül (még ha általában így fogják is fel) *értelmező szövegként* való megkérdőjelezését is. Egy értelmes, megvilágító *értelmező szöveg* érhet annyit – alkalmasint még többet is –, mint egy kétségbevonhatatlan módon *eredeti, szerzői szöveg*. Egy eredeti szöveggel szemben nem léphetünk fel igényekkel vagy elvárásokkal, vagyis ha eredetisége bebizonyosodik, el kell fogadnunk úgy, ahogy van, úgy, ahogy ránk maradt; egy értelmező szöveggel szemben viszont támaszthatunk követelményeket, például triviálisan azt, hogy valamilyen eredeti szöveget értelmesen megvilágítson.

¹⁸ Az az érv, mely szerint egy adott szöveghely nem tekinthető autentikusnak, amennyiben a fennmaradt kéziratokban vagy forrásokban nem található meg, azért nem konkluzív, mert az FVA számára rendelkezésre álló források jó része ma már nem lelhető fel.

2. „Az igaz az egész. Az egész pedig csak a fejlődése által kiteljesülő lényeg. Az abszolútumról azt kell mondani, hogy lényegileg *eredmény*, hogy csak a *végén* az, ami valójában; s épp ebben áll természete, hogy valóságos, szubjektum, vagyis önmagává-levés.”

3. „Az eleven szubsztancia továbbá az a lét, amely valójában szubjektum [...]. Mint szubjektum [...] az egyszerűnek kettéválása; vagyis a szembehelyezés létrehozta megkettőzés [...]: csak ez az újra helyreálló azonosság [...] az igaz. Ez önmagának levése, a *kör*, amelynek *vége az előre tételezett célja és kezdete*, s csak a kivitel és a vége által valóságos.”

4. „A sokféle következtetés közül, amely a mondottakból folyik, ki lehet emelni azt, hogy a tudás csak mint tudomány, vagyis mint *rendszer* valóságos [...]”¹⁹

A filozófia az első idézet szerint csak rendszerként valóságos, a rendszert pedig a második idézet egészként, a végére eljutott eredményként, a harmadik pedig körként pontosítja, melynek előre tételezett célja és kezdete van, s a kivitelezés során eljut a végéhez, azaz mint kör bezárul, és immár zárt egészet alkot. Ebben áll az utolsó idézet szerint a filozófia tudományossága. A filozófiát tudománnyá tenni és (önmagában zárt) rendszerként kiépíteni eszerint egy és ugyanaz a dolog. Egy olyan filozófia, amely nem építette ki magát rendszerként, az emiatt nem tarthat igényt a tudomány rangjára sem, és – mint láttuk – éppen ez az, amit Hegel Schelling szemére vetett. A hegeli filozófia önértelmezésének középponti tételeiről van szó, melyek nemigen hagynak kétséget afelől, hogyan tekintett Hegel a filozófiára – és saját filozófiájára. Ezt a szöveget maga Hegel adta nyomdába, így autenticitása iránt nem táplálhatunk kételyt.²⁰

I. 5. Az ennek az ellenvetésnek a taglalásából kibontakozó alapvető dilemma, mely az új történeti-kritikai kiadást érinti, és bizonyos értelemben képes válságba sodorni, ezek után a következőképpen rekonstruálható. A Hegel-kiadások történetére vonatkozó ábrázolásunk fentebb abból az egyszerű s szinte triviális megállapításból indult ki, mely szerint az új kiadások szükségességére vonatkozó megfontolások értelem-szerűen újra és újra a kiadástörténetre való kritikai reflexió körébe ágyazva jelentek meg. Ez – mint láttuk – teljességgel érvényes a Hegel-kiadásra is, sőt arra érvényes csak igazán. Mivel a régi kiadások a mai tudományos igényeket nem elégítik ki, hiányosságokkal vannak tele, *emiatt* van aztán szükség új, megbízható szövegkiadásokra. E következtetés kifogástalannak tűnik. Kimerítő-e azonban ez az érv? Vajon *emiatt* – és csakis *emiatt* – merül fel az új kiadás szükségessége?

¹⁹ Hegel: *A szellem fenomenológiája*, ford. Szemere Samu, Budapest: Akadémiai Kiadó, 11., 18., 17., 20. o. (Az első és a harmadik idézet kiemelései F. M. I.)

²⁰ Sőt egy sajátos – negatív – filológiai körülmény még tovább erősítheti az idézett szöveghelyek hitelességét. 1831-ben, néhány héttel a halála előtt Hegel ugyanis egy már hosszabb idő óta tervezett második kiadás számára elkezdte a szöveget átdolgozni. Az átdolgozással hozzátvetőleg az Előszó közepéig jutott, pontosabban az „Egy képzet elemzése” kezdetű bekezdésig, az általunk idézett szöveghelyek mindegyike azonban még ezt megelőzően szerepel a szövegben. Az átdolgozás az idézett szövegrészek egyikét sem érintette, azaz mindegyik idézett helyet Hegel változatlanul hagyta a tervezett második kiadás számára. (Az „Egy képzet elemzése” kezdetű bekezdést lásd id. magyar kiadás, 24. o.; eredetiben: *Gesammelte Werke*, Bd. 9: *Phänomenologie des Geistes*, hrsg. Wolfgang Bonsiepen und Reinhard Heede, Hamburg: Meiner, 1980, 27. o., illetve *Phänomenologie des Geistes*, újra kiadta: H.-F. Wessels és H. Clairmont, bevezetéssel ellátta W. Bonsiepen. Hamburg: Meiner [PhB 414], 1988, 25. o.). A kérdéskörhöz lásd W. Bonsiepen megjegyzéseit (*Phänomenologie des Geistes* [PhB 414], 551. o.), aki forrásként az FVA *Fenomenológia*-kiadását sajtó alá rendező szerkesztő beszámolójára hivatkozik (*Hegel's Werke*. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten, Bd. 2, hrsg. J. Schulze, Berlin: Duncker, 1832, V. o.).

Ha kicsit pedáns módon a szillogizmusok hagyományos logikájához fordulunk, azt látjuk, hogy egy következtetés levonásához minimum két premissza szükséges. Egyetlen premisszából sohasem lehet korrekt módon következtetést levonni. Kell tehát lennie egy hallgatólagos, második premisszának is, amely a háttérben meghúzódik, s alkalmasint azért nem lép – kivételes (s alább még érintendő) esetektől eltekintve – előtérbe, mert olyannyira triviálisnak, olyannyira magától értetődőnek tűnik. Lehet persze az – ne vonjuk kétségbe –, de ettől még nem szűnik meg *lenni*, ettől még *van*, s így megérdemli, hogy megszólaltassuk. Tehát: az új Hegel-kiadásra azért van szükség, mert 1. a régi hiányosságokkal teli, és mert 2. (fogalmazzunk például így) Hegel köztudomásúan nagy filozófus, aki megérdemli, hogy művéhez új, tudományosan megbízható forrásból férjünk hozzá, vagy – másképp fogalmazva – akivel szemben a jelenkornak kötelessége, hogy művét új, tudományosan megbízható forrásból tegye hozzáférhetővé.

Maradjunk még egy kicsit a formális logikánál. A következtetés két premisszájával, az alsó és a felső tétellel szemben támasztott követelmény, hogy más ismeretforrásból kell származniuk, azaz nem állhatnak semmiféle kapcsolatban egymással. Ha ez nem áll fenn, ha egymással valamiképpen összefüggenek, többé már nem két premisszáról van szó, hanem csupán egyről. Vegyük a klasszikus példát: 1. Minden ember halandó, 2. Szókratész ember, tehát 3. Szókratész halandó. Az első két premissza egymásra nem vezethető vissza. Máshonnan, más ismeretforrásból tudjuk azt, hogy minden ember halandó, s azt, hogy Szókratész ember. A „minden ember halandó” kijelentésből nem tudjuk levezetni azt, hogy „Szókratész ember”. (Ha azt gondoljuk, a „minden ember”-be beletartozik Szókratész is, elvégre ő is ember, akkor épp a bizonyítandót előfeltételezzük; a „minden ember”-be akkor tartozik bele Szókratész, ha már *tudom* – s ez értelemszerűen annyit tesz: valahonnan máshonnan –, hogy ő is ember, de hát éppen ez itt a kérdés.)

Térjünk vissza a Hegel-kiadásokhoz. Honnan, milyen ismeretforrásból tudjuk azt, hogy Hegel nagy filozófus? Vajon itt is fennáll-e az, hogy az alsó tétel független a felsőtől? Az eddigiek fényében meglehetősen nyilvánvaló: az FVA, melyről a felső tétel hiányosságokat állapít meg, nem csupán nem független az alsó tétel ismeretforrásától, hanem jórészt egybeesik vele. A hegeli filozófia hatástörténetét, mely Hegel filozófusi hírét megalapozta, s Hegelt nagy filozófusként mutatta fel, teljes mértékben az FVA határozta meg. Az FVA megkérdőjelezése így implicit módon az általa végbe ment hatástörténet sodrában áthagyományozódott filozófusi nagyságot is megkérdőjelezi. Ez utóbbi gyanúba keverése viszont megkérdőjelezi az – évtizedek munkájával s tetemes anyagi-szellemi ráfordítással járó – új kiadás szükségességét. Hogy az új kiadás pontosabb Hegel-képet közvetít és tesz hozzáférhetővé: meglehet; ám hogy ez a Hegel *érdemes* is erre az új kiadásra, azt nem lehet megelőlegezni.

A fentiekből az látszik következni: az FVA bírálatával helyénvaló óvatosan bánni, tanácsos benne mértéket tartani. Ez a szempont mármost – inkább ösztönösen, mint tudatosan – valóban megjelenik az akadémiai kiadás munkatársainak írásaiban. Az FVA hiányosságainak ecsetelése közben újra és újra a komoly teljesítménynek kijáró főhajtással emlékeznek meg e kiadás múlhatatlan érdemeiről. Nevezetesen mindenekelőtt arról, hogy Hegel hírét megalapozta és az utókor számára átörököltette. Így a GW kezdeményezője és mentora, Friedhelm Nicolin már kezdetben hangsúlyozta:

„Világra kiterjedő hatásra Hegel gondolkodása az FVA révén tett szert. Követők és ellenfelek a XIX. és a XX. században Hegelt ebből a kiadásból fogadták be. Egyedi műveinek idegen nyelvekre történő fordításai e szövegkiadásokat vették alapul.

Nem utolsósorban a filozófiatörténet-írás közvetve ható és továbbható Hegel-képét is e kiadás határozta meg. [...] Végül ami az eredeti dokumentumokat illeti, melyek még a Hegel-tanítványok rendelkezésére álltak, de azóta már elvesztek, e kiadás a hegeli mű forrásainak örökre megmaradó részét képezi.”²¹

Hozzá kell tenni, hogy Nicolin itt, kezdetben – az ötvenes–hatvanas évek fordulóján – az új kiadás szükségességét nem pusztán filológiai okokkal igyekezett alátámasztani: elsősorban egy meghatározott jelenkori szükségletre hivatkozott, amely a hatvanas évek elején a Hegelhez való odafordulást, a Hegel filozófiája iránti megújuló érdeklődést világszerte jelezte.²² A hegeli gondolkodás jelenkor számára való filozófiai *aktualizálásának* gondolata azután őt követve a Hegel-Archívum más munkatársainak írásaiban is feltűnt.²³

Ami az FVA érdemeit illeti, napjainkban Walter Jaeschke – az ezredfordulót követően, Nicolin idézett szavai után majd’ fél évszázaddal s hozzájuk kapcsolódva – továbbra is hangsúlyozza: „Az Elhunyt Barátai» teremtették meg a *Corpus Hegelianumot* s a hegeli filozófia ama képét, mely [...] a közvetlen hatástörténetet meghatározta és amely napjainkig tart.”²⁴ E két mértékadó vélekedés elhangzása közti időszakból Christoph Jammét idézem, aki a nyolcvanas évek első felében azt írta: „Minden szerkesztői kérdésessége ellenére az FVA kiemelkedő jelentőséggel bír.” Hiszen – az őt alapul vevő újabb XX. századi kiadások, így Glockner ún. jubileumi kiadása vagy a *Theorie Werkausgabe* révén – „a hegeli filozófia recepciójának történetét a XX. század közepéig s még azután is alapvetően meghatározta; Marxtól és Kierkegaard-tól egészen Adornóig alkotta a Hegel-értelmezések alapját.”²⁵ Hermeneutikai nézőpontból a hatástörténet jelentőségét persze aligha lehet túlbecsülni: bármilyen lett legyen is az FVA kiadáspolitikája, s a mai filológiai mércék fényében bárhogy vélekedjünk is róla, mindenképpen tény, hogy e kiadás teremtette meg a domináns Hegel-képet. A fiatal Marx – akinek a gondolkodását egész életében a Hegellel, azaz az FVA által közvetített Hegellel való küzdelem határozta meg – doktori disszertációjában, az ontológiai istenbizonyíték kérdéskörét taglalva, azt írta: nem az a lényeg, hogy az istenek léteztek-e vagy sem, a lényeg az, hogy a történelem folyamán hittek bennük, s

„ebben az értelemben az összes istenek, mind a pogányok, mind a keresztények, reális existenciával bírtak. [...] Itt Kantnak [az ontológiai istenbizonyítékra vonatkozó] kritikája sem jelent semmit. Ha valaki elképzeli, hogy száz tallérja van, [...] ha hisz benne, akkor a száz képzelt tallérnak ugyanaz az értéke van számára, mint száz valóságosnak. Például adósságokba fogja verni magát a képzelményére, a képzelmény hatni fog, mint ahogy az egész emberiség adósságokba verte magát istenei kontójára.”²⁶

²¹ Friedhelm Nicolin: „Die neue Hegel-Gesamtausgabe. Voraussetzungen und Ziele”, *Hegel-Studien* I, 1961, 295–313. o., itt 296. o.

²² Friedhelm Nicolin: „Die neue Hegel-Gesamtausgabe. Voraussetzungen und Ziele”, 308. sk. o.

²³ Annemarie Gethmann-Siefert: „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 30, 1976/4, 609–618. o., itt 617. o.: „Az institutionális beágyazás mellett a Hegel-Archívum munkájának egy második, éppoly lényeges előfeltétele Hegel filozófiai aktualizálása. Sikerral kell kísérletet tenni arra, hogy a Hegellel való szembenézés relevanciáját a jelenkor filozófiai problémahorizontja számára felmutassuk.”

²⁴ Walter Jaeschke: *Hegel-Handbuch: Leben – Werk – Schule*, Stuttgart: Metzler, 2003, 503. o.

²⁵ Ch. Jamme: „Editionspolitik. Zur 'Freundesvereinsausgabe' der Werke G. W. F. Hegels”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 38, 1984/1, 83–99. o., itt 84. o.

²⁶ Lásd K. Marx: „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége”, *MEM* (= K. Marx és F. Engels *Művei*), 40. kötet, Budapest: Kossuth, 1980, 246. o.

Hasonlóképpen mondható: bármilyen lett legyen is az „igazi” Hegel, Hegel „önmagában” – föltéve, hogy e kérdésnek egyáltalán van értelme,²⁷ s hogy rendelkezésre állnak az empirikus források ennek rekonstrukciójára:²⁸ ezen (értelmét tekintve nemigen tisztázott) vállalkozásnak a végigvitelére –, a hatástörténetet még ebben az esetben sem lehetne visszacsinálni, meg nem történtté tenni. Ha mégoly megalapozott reményt táplálhatnánk is a GW révén új, markáns, az eddiginél hitelesebb Hegel-kép felvázolására: a hegeli filozófiának a gondolkodó halála óta eltelt, lassan két évszázadot átfogó hatástörténetét nem lehet meg nem történtté tenni.

I. 6. Az FVA így kettős, ambivalens módon van jelen a GW számára: negatív és pozitíve egyaránt. Erre az ambivalens jelenlétre pedig – önmagát igazolandó – a GW nagyon is rászorul. Parazita módon – mind negatív, mind pozitív – rajta kell élősködni. Az FVA kiadási elveinek és gyakorlatának, azaz kiadáspolitikájának beható bírálata a GW szükségességének, önigazolásának éppannyira döntő indoka, mint Hegel FVA-nak köszönhetően felépített és áthagyományozott filozófusi nagysága és jelentősége. Ez az ambivalens jelenlét azonban összeegyeztethetlenségeket szül, és számos *non sequitur* eredményez. Az FVA bírálatának visszavétele vagy mérséklése, vagyis érdekeinek ecsetelésével való ellensúlyozása kétes félhomályt teremt. A kettős – negatív és pozitív – hivatkozás közös gyökerét tanácsos homályba burkolni.

Nicolint idéztük fentebb, aki egyebek mellett az FVA érdekéért említette: „Világra kiterjedő hatásra Hegel gondolkodása az FVA révén tett szert.” De vajon – az eddigiek fényében nem halogathatjuk tovább a kérdést –, vajon megérdemelte-e Hegel ezt a „világra kiterjedő hatást”? Hiszen ha komolyan vesszük az FVA bírálatát, éppen akkor kell – ennek hatására s ezzel párhuzamosan – megrendülnie bennünk a hagyományos Hegel-képnek, azaz – ami ezzel egyjelentésű –: a Hegel filozófusi nagyságára vonatkozó hagyományos Hegel-képnek. Ami azt illeti: a dolgot következetesen végiggondolva a legteltesebb szkepticizmusnak kellene úrrá lennie rajtunk a hegeli gondolkodás jellegét és formátumát illetően. Nem lehet úgy tenni – noha persze úgy tesznek, s ezzel azt a hallgatóságos, kétértelmű benyomást keltik –, mintha Hegel filozófusi nagysága mintegy más forrásból már eleve rendelkezésre állna, elintézt, letudott dolog volna,

²⁷ „Valami olyan, mint *magábanvaló Kant* [...], nem egyéb, mint alapvető félreértés.” (Heidegger: *Gesamtausgabe* [a továbbiakban: GA], Bd. 3, 301. o.: „Ein Kant an sich [...] ist ein Grundmißverständnis”; magyarul lásd Martin Heidegger: *Kant és a metafizika problémája*, ford. Ábrahám Zoltán – Menyes Csaba, Budapest, Osiris – Gond, 2000, 405. sk. o.)

²⁸ Semmifajta empiriából – legyenek bár a vonatkozó források mégoly bőségesek vagy egyenesen kiapadhatatlanok (s főleg éppen akkor) – nem lehet valami olyat, mint „igazi x” rekonstruálni, mivel ez utóbbi már mindig is valamilyen fogalom vagy eszme *a priori* egységének elsőbbségét feltételezi. „Tények alapján eszméket igazolni vagy cáfolni akarni értelmetlenség”, írta Husserl, „*ex pumice aquam* [fából vaskarika], mint Kant citálta.” (E. Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*, Budapest: Kossuth, 1993, 85. o.; a Kant-idézetet lásd: A gyakorlati ész kritikája. In: Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, ford. Berényi Gábor, Budapest: Gondolat, 1991, 115. o.; az eszmékről vö. még Kant: *A tiszta ész kritikája*, A313–321 = B369–377.; id. magyar ford. 311–316. o.). Lásd még Sartre: „Egy emóció-elmélet vázlata” = *Módszer, történelem, egyén*. Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból, szerk. Tordai Zádor, ford. Nagy Géza, Budapest: Gondolat, 1976, 29. sk. o.: „Az ember eszméje [...] csupán feltételezés, amely kapcsolatot létesít különálló vizsgálati anyagok között [...]” „[Amikor] egyes pszichológusok egy bizonyos emberfelfogással operálnak, még mielőtt e végső szintézis lehetővé vált volna, akkor ez csak [...] kanti értelemben vett eszme, és sohasem szabadna szem elől téveszteniük mindenekelőtt azt, hogy regulatív fogalomról van szó. [...] A tényleg várni *per definitionem* annyit jelent, mint az elszigeteltre várni, vagyis azt jelenti, hogy pozitivistá megfontolásból elébe helyezük az esetlegeset a lényeginek, a véletlenszerűt szükségszerűnek, a zűrzavart a rendnek; azaz a lényegit elvileg a jövőre halasztjuk: »későbbre, amikor már elegendő ténny gyűjtöttünk össze«. [...] az esetlegességek halmozásával [azonban] éppúgy nem lehet eljutni a lényeghez, mint ahogy nem érjük el az egészet, ha 0,99-től jobbra végtelen sorban rakjuk egymás mellé a számjegyeket.”

amelynek felismeréséért az FVA-t sajtó alá rendező tanítványokat persze alkalmasint dicséret és vállveregetés illeti meg, de amelyet mi vitathatatlan, kétségbevonhatatlan és megingathatatlan módon már amúgy is tudunk. Az FVA bírálatának – amennyiben valóban komolyan vesszük – válságba kell sodornia – vagy magával kell rántania – az általa (hogy visszatérjek ehhez a politikai ízű kifejezéshez) „fölépített” Hegelt. Az FVA-ra való ambivalens hivatkozás, avagy az FVA-nak a GW javára vagy igazolására történő mind pozitív, mind negatív igénybevétele – kiaknázása, hasznosítása – a GW létrejöttét megelőző és megvalósulását végigkísérő jelenség, amely aszerint artikulálódik hol ebben, hol abban az irányban, hogy mikor milyen közönséget szólít meg, milyen érdekeltségű kontextusban hangzik el, miközben a hivatkozás többnyire gondosan ügyel rá, hogy – hegeli kifejezésekkel élve – gondolatait „ne hozza össze”; ilyenformán azután „külön háztartást vezet”, „kettős mértéket és súlyt használ”.²⁹

Az az érv, mely szerint az FVA mai tudományos igényeknek nem tesz eleget, közvetlenül alapozza meg az új kiadás szükségességét. A hallgatólagos második premissza, amelynek az elsőhöz kiegészítésként kell járulnia, s adott esetben azért időnként mégis kifejezésre kell jutnia, úgy hangzik: egy kultúrnépnek vagy kultúrnemzetnek (amilyen például a német) – erősebb fogalmazással: egy *olyan* kultúrnépnek vagy kultúrnemzetnek, mint amilyen a német – elemi kötelessége mind saját magával, mind a művelt, tudományos világgal szemben, hogy múltjának kiemelkedő gondolkodói tudományosan megbízható, a mai igényeknek eleget tevő kiadásokból tegye hozzáférhetővé. Ebben a kettős hivatkozásban a lényeges az, hogy „nem hozza össze önmagának e két gondolatát”: a második premissza – amint az egy szillogizmusban illik – külön ismeretforrásként jelenik meg, holott valójában nem az. Erre a második premisszára azonban mégiscsak szükség van: ha nem kíván önmaga ellen fordulni és önnön vállalkozásának – tudományos és institucionális – alapjait aláásni, a Hegel filozófusi nagyságára vonatkozó képet a GW-nek semmiképpen nem áll érdekében megrendíteni vagy revideálni. Ellenkezőleg: igénybe kell vennie, saját vállalkozását és annak fontosságát, mintegy nemzeti-kulturális küldetését igazolandó. A hivatkozás ezért – itt, ebben a kontextusban – elhallgatja a két premissza közti összefüggést: azt a tényt, hogy Hegel filozófusi nagysága a tudományosan kárhoztatott FVA produktuma. Ha nem hallgatná el, a második premissza megrendülne, s az új kiadás szükségességének indoklása lényegesen meggyengülne.

Más kontextusban viszont nem kell e tény fölött hallgatással elsiklani. Ha a GW önigazolása egyszer már sikeresen megtörtént, akkor már nagyon is megfogalmazható: éspedig mind az FVA érdemeinek nagyvonalú elismerése, mind saját feladata fontosságának kidomborítása – melyet a megdicsért elődök fénye tovább fokoz –, valamint a hozzá kapcsolódó tudományos elvárások felkeltése céljából. Ha ugyanis az FVA érdeme, hogy Hegel filozófusi nagyságát a maga – vitatható – módján az utókor számára átörököltette, akkor egy tudományosan megbízhatóbb mai kiadás mennyivel inkább keltheti a reményt és elvárást, hogy e nagyságot torzítástól mentesen, tudományos igényeknek megfele-

²⁹ Vö. Hegel: *A szellem fenomenológiája*, ford. Szemere Samu, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 112. o.: „Ez a [szkeptikus] tudat tehát az a tudattalan ingadozás, hogy ide-odamegy két véglet [...] között. Maga nem hozza össze önmagának e két gondolatát; egyszer abban leli szabadságát, hogy a létezésnek minden zavara és minden esetlegessége fölé emelkedik s éppígy máskor ismét azt vallja magáról, hogy visszaesik a lényegtelenségbe és benne hanyódik.” Továbbá uo., 294. o.: „A hívó tudat *kettős mértéket és súlyt használ*, kétféle szeme, kétféle füle, kétféle nyelve és beszéde van, kettőzött minden képze, *anélkül, hogy összehasonlíttaná ezt a kétértelműséget*. Vagyis a hit kétféle észrevevésben él, az egyik az alvó, tisztán fogalom nélküli gondolatokban élő tudat észrevevése, a másik az éber, tisztán az érzéki valóságban élő tudat észrevevése, s mindegyikben *külön háztartást vezet*.” (Kiemelések F. M. I.)

lő, modern formában fogalmazza újra és állítja elénk! *Ebben* a kontextusban a másutt elhallgatott tény elvi hangsúlyozása – hogy tudniillik egy szöveg- és életműkiadás milyen jelentős mértékben képes tudatot formálni, hatástörténetet alakítani – nemhogy nem hátrány, de kifejezetten előny. Azt a hallgatólagos elvárást kelti: az új kiadás a régihez fogható nagy tettet fog végrehajtani. Abból a két premisszából ugyanis, melyek szerint 1. az FVA kulturálisan nagy tettet hajtott végre, és 2. az FVA tudományosan kétes eszközökkel élt, az az ígéret körvonalazódik: ha 2-t korrigálják, azaz egy tudományosan megbízható kiadás születik, az éppannyira – vagy mennyivel inkább – maga után vonja 1-et, azaz kulturális szempontból is ugyanolyan nagy tett lesz.

I. 7. A GW azonban egy további értelemben is az FVA foglya: egy olyan értelemben, mely egyúttal a „külön háztartás vezetését” is példázhatja, úgyhogy nem lesz haszon-talan némileg kitérni rá. Az FVA-val szemben hangoztatott ama alapvető kifogásról van szó, mely szerint a kiadás a berlini Hegelt, azaz a berlini előadásokat állította a középpontjába, azokat az előadásokat, amelyeknek a szövege nem Hegeltől származik, s amelyeket kompilációk révén szerkesztettek egységes művekké. A kiadásnak több mint a felét foglalják el ezek a nem Hegel által sajtó alá rendezett kötetek, melyek esetében a maga Hegel által nyomdába adott művekhez képest jóval több szövegkritikára van/lesz szükség. A GW az előadások sajtó alá rendezésének, azaz a kiadás második sorozatának tekintetében kívánt elsősorban az FVA-val konkurálni, mivel az FVA ezen részét érte – nem utolsósorban épp a GW részéről – a legtöbb kritika és elmarasztalás, így kézenfekvőnek látszott, hogy épp ezen a téren kívánatos és szükséges alapvető alternatívát nyújtani.

Az FVA-val való konkurálás viszont azt jelenti, hogy a GW ebben a tekintetben a korábbi kiadás foglya. Ha az FVA nem tulajdonított volna ilyen kiemelkedő szerepet az előadásoknak, meglehet, hogy a GW sem állítja előtérbe őket. Az előadások immár nem kompilációra épülő kiadásának fontosságát a GW azonban egy további, az előbbivel részben összefüggő, részben tőle független körülménnyel is próbálta indokolni. Ez úgy hangzik, hogy Hegel nagy hatását a publikált művek viszonylag csekély száma miatt elsősorban a szóbeli előadások alapozták meg, nekik köszönhető Hegel hírneve, így az új kiadás sajtó alá rendezésének munkái során nagyon is indokolt kiemelt kiadói figyelemben részesíteni és alapos kritikai szöveggondozás után a közönség számára mai tudományos mércéket kielégítő formában hozzáférhetővé tenni őket.

Ez az érv azért lényeges, mert (jószerével az egyetlen, amely) Hegel hírnevét és hatását immár nem az FVA kiadására támaszkodva, hanem attól eloldva, azt mintegy megkerülve, tőle függetlenül próbálja érvényre juttatni. Az előadásokat azért kell az új kiadásnak kitüntetett figyelemben részesítenie, mert Hegel (nem nyomtatásban megjelent művei révén, hanem) elsősorban *általuk* tett szert hírnévre. Az a benyomás keletkezik, hogy az FVA tökéletlensége mellett és azon túl egy további érveléssel gazdagodtunk, amellyel az előadásoknak a kiadói figyelem középpontjába állítását indokolni lehet. Az előadások kiadását tehát különös jelentőség illeti meg, mert 1. túl azon, hogy az FVA fölöttébb tökéletlenül, mai szemmel nézve megengedhetetlen módon rendezte őket sajtó alá, 2. Hegel filozófiai hírét elsősorban szóbeli előadásai alapozták meg. Vagy még hatásosabban fordítva: az előadások kiadását különös jelentőség illeti meg, mert 1. Hegel filozófiai hírét elsősorban szóbeli előadásai alapozták meg, 2. ezeket azonban az FVA fölöttébb tökéletlenül rendezte sajtó alá.

Ezeknek az érveknek a közelebbi vizsgálata azonban itt is kétértelműségeket tár fel. Megkérdőjelezhető, hogy e két érv valóban egymástól függetlenül áll-e egymás mellett – s erősíti ily módon egyik a másikat –, vagy nem inkább csak egyetlen érvről, azaz két érv *látszatáról* van-e szó. Az előbbi megfogalmazásban ugyanis az „általuk” kétfajta módon érthető: egyrészt úgy, hogy *általuk közvetlenül* (tudniillik a szóbeli elhangzás által, azaz nem az FVA, vagy nem csupán az FVA révén), vagy úgy, hogy *általuk közvetve*, amennyiben tudniillik az előadásokat az FVA a középpontba állítva nyomtatásban hozzáférhetővé tette, s ez teremtette meg azután a széles körű hatás alapját. Az állítás ellen persze nem lehet kifogást emelni. Akár közvetlenül, szóbeli elhangzásuk révén, akár úgy, hogy a tanítványok a mester halála után sajtó alá rendezték őket, a tény tény marad: az előadások nagy hatást gyakoroltak. Ezen utóbbi megfogalmazás kétértelműsége itt is kétes – kiadói szempontból talán: jótékony – félhomályt teremt, mindenesetre nyilvánvaló, hogy közelebbi szemügyre vételkor Hegel hírének az FVA-tól elszakadó megalapozására ez az érv – az előadások által keltett nagy hatás tényére való hivatkozás – aligha lehet alkalmas. Hegel hírnevének és hatástörténetének az FVA-tól elszakadó megalapozására tett minden kísérlet kudarcra jut.

De nézzünk néhány jellegzetes megfogalmazást. A kiindulópontot szinte minden esetben egy sajátságos negativitás képezi, amelyet azután pozitivitásba fordítanak át. A negativitás abban áll, hogy Hegel – eltérően idealista előfutáraitól és Kanttól – életében igen keveset publikált. Hírnevét elődeivel szemben nem nyomtatásban jelent (és a berlini korszakra, azaz a húszas évekre már jórészt nehezen hozzáférhetővé vált) csekély számú műve alapozta meg. Mivel azonban Hegel nagy filozófus volt (ezt ugyebár eleve tudjuk), így – ha gondolkodását meg akarjuk ismerni – egyetemi előadásainak rekonstrukcióját kell előtérbe állítanunk, s ezeket az ő művei sajtó alá rendezésében mindenesetre jóval nagyobb jelentőség illeti meg, mint elődei esetében.³⁰ S mivel Hegel előadás-kéziratai föltöbb hiányos formában hagyományozódtak át, így fokozottan kell támaszkodni a fellelhető hallgatói jegyzetekre; ez utóbbiak kiadását az összkiadás keretén belül olyan jelentőség illeti meg, mely messze meghaladja az előadásjegyzetek más filozófusok esetében történő kiadásának fontosságát. Már csak azért is, mert az FVA is túlnyomórészt épp az előadásjegyzeteket rendezte sajtó alá. „Csupán azáltal, hogy Hegel művét zárt formában mutatta be, hogy az előadás-köteteket Hegel publikálatlan műveinek pótlékeként, sőt egyenesen magasabb rendű pótlékeként prezentálta”, írja Walter Jaeschke, „csak ezáltal tudott e kiadás máig tartó meghatározó hatást kifejteni.”³¹

³⁰ Ez az utalás nagyjából egészében megállja a helyét, noha mind Fichtétől, mind Schellingtől tekintélyes mennyiségű hagyatékban maradt írás található. Fichte esetében a gondolkodása középponti magját alkotó tudománytan (*Wissenschaftslehre*) különböző fogalmazványainak legnagyobb része a filozófus életében kiadatlan maradt, s csak a néhány évvel a Hegel-kiadás előtt, az 1960-as évek elején induló – s jelenleg befejezés előtt álló – új, negyvenkötetes történeti-kritikai kiadás tette őket hozzáférhetővé (míg az összkiadásnak a filozófus életében megjelent műveket kiadó első sorozata tíz kötetből áll, a hagyatékából kiadott írásokat tartalmazó második sorozat tizennégyből). Mindenesetre mindkettőjükre igaz, hogy életükben elegendő számú filozófiai írást publikáltak hírnevük megalapozásához (Fichte esetében a kiadatlan tudománytan-kéziratokat megfelelőképpen ellensúlyozták a nagyközönségnek szánt népszerű írások, mint például a *Beszédek a német nemzethez*). Kantnál már a nyomtatásban megjelent három kritikai fő mű hatása is nyilvánvalóan messze meghaladta-túlszárnyalta egyetemi előadásainak kisugárzását; Kant továbbá műveit tudatosan olyan organonnak tekintette, „melyekkel a közönségre *hatni* szándékozott”. (Eckart Förster: „Die Vorreden”, in: Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*. Klassiker Auslegen, Bd. 17/18, szerk. G. Mohr, M. Willaschek, Berlin: Akademie Verlag, 1998, 37–55. o., itt 37. o.).

³¹ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 51–63. o., itt 57. o.

„Mindenekelőtt az előadások alapozták meg Hegel hatását; ott gyűjtött maga köré diákokat és alapította meg iskoláját”, írta Otto Pöggeler a kilencvenes évek elején. „Kanttól és Fichtétől eltérően a hegei mű döntő részét valóban az előadások alkották.”³² Az utalás, mely szerint Kant elsősorban a nyomtatásban megjelent írásai révén hatott, Hegel viszont nem, elhangzott a nyolcvanas években Christoph Jamménél,³³ s Lothar Wigger úgyszintén hangsúlyozta: „Kanttól eltérően Hegel elsősorban az előadásai révén hatott, melyekben rendszere fontos részeinek konkrét kidolgozását”³⁴ végezte el. Az ezredfordulót követően azután Walter Jaeschke továbbra is kiemelte: „Kant, Fichte és Schelling művétől eltérően Hegel filozófiája életében csekély nyilvános figyelemben és diszkusszióban részesült.”³⁵ – Egy két évtizeddel korábbi írásában Jaeschke részletesebben is megfogalmazta ezt a tézist.

„Eltérően attól, amint az Leibniz, Kant, Fichte vagy Schelling esetében történt, a hegei mű fő hatása előadásainak kiadásából indult ki. [...] Filozófiájának hatástörténete szempontjából Hegel előadói tevékenysége a berlini egyetemen döntő jelentőségűvé vált: éspedig *mind* a széles körű hatás, *mind* pedig a hegei iskola megalapítása szempontjából, amely persze csupán berlini tanítói tevékenysége alapján alakult meg.”³⁶

Jelen vizsgálati szempontból természetesen feltehető a kérdés, vajon a *mind-mind* valóban két különböző dolgot jelöl-e. Erre a kérdésre a választ bizonyos értelemben maga a szerző adja meg, éspedig már idézett, két évtizeddel későbbi művében, melyet érdemes idéznünk. „Hegel filozófiája életében csekély nyilvános figyelemben és diszkusszióban részesült. Voltaképpen hatástörténete [...] csupán posztumusz indul meg. [...] Elterjedt legendákkal ellentétben, melyek korának filozófiai császárárt látják benne, Hegel hatása életében a tanteremre korlátozódott, kisugárzása csak Halléra terjedt ki, s magában Berlinben is csak részleges maradt.”³⁷

Ez a jellemzés az előadások nagy hatását hangsúlyozó – mások és önmaga korábbi írásaiban is minduntalan feltűnő, fentebb részben idézett – állításoknak meglehetősen ellentmondani látszik, főként azonban a korábbi írásban szereplő *mind-mind* első tagjával nehezen tűnik összeegyeztethetőnek. Ennyiben egyúttal – tagadó értelemben – meg is válaszolja a kérdést, vajon ama *mind-mind* valóban két különböző dolgot jelöl-e. Az ellentmondást a megismerésérdek, pontosabban – ahogy fentebb hivatkoztam rá – a kontextus, avagy – a jelen esetre konkretizálva – a megszólított-megcélzott közönség különbségével magyarázhatjuk (vagy oldhatjuk fel). Az utolsónak idézett hely egy kézikönyvben, az előbbi egy szakfolyóiratban található. Egy kézikönyv mármost nyilván nem annyira a szakma, mint inkább a művelt nagyközönség számára íródik. Az új kiadás szükségességét a szakma (s nem utolsósorban a mögötte álló kultúrpolitika és tudományfinanszírozás) előtt kell igazolni – ez az igazolás viszont a nagyközönség számára készült ábrázolásokban relevanciáját veszti, vagy legalábbis nem lép az előtérbe. A nagyközönség figyelmét ezzel szemben nagyon is leköthetik az

³² Otto Pöggeler: „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Hegel-Studien*, 26, 1991, 121–175. o., itt 128. o.

³³ Ch. Jamme: „Editionspolitik. Zur 'Freundesvereinsausgabe' der Werke G. W. F. Hegels”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 38, 1984/1, 83–99. o., itt 89. o. Vö. még uo. 95. o.

³⁴ Lothar Wigger: „75 Jahre kritische Hegel-Ausgaben: Zu Geschichte und Stand der Hegel-Editon”, *Pädagogische Rundschau*, XLI, 1987/1, 101–116. o., itt 102. o.

³⁵ Walter Jaeschke: *Hegel-Handbuch: Leben – Werk – Schule*, Stuttgart: Metzler, 2003, 503. o.

³⁶ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 51–63. o., itt 57. o.

³⁷ Walter Jaeschke: *Hegel-Handbuch: Leben – Werk – Schule*, 503. o.

olyan érdekességek, melyek szerint a ma világhíres filozófus saját korában szinte teljesen ismeretlen volt. A két ábrázolásból egyébiránt feltehetően a második jár közelebb az igazsághoz, míg az első hajlik arra, hogy a széles körű hatást minél inkább Hegel korára, a berlini korszakra vetítse vissza. (Közbevetőleg érdemes felhívni a figyelmet a szakma ezen sajátságos anomáliájára, egyfajta kanti értelemben vett „transzcendentális látszatra vagy illúzióra” – amelyet Kant úgy jellemez, hogy ellentétben az empirikus vagy logikai látszattal, tőle „semmi módon nem szabadulhatunk, miként attól sem, hogy a tenger magasabbnak tűnjék a közepén, mint a partnál”³⁸ –, arra tudniillik, hogy a jelenkor hajlik arra, hogy egy számára kiemelkedőnek számító múltbeli mű hatását minél korábbra datálja, lehetőleg megszületésének korába vetítse vissza.)

A Hegel előadásainak „széles körű hatására” vonatkozó utalások ilyenformán kétértelműséggel terhesek, s megfelelő félhomályt képesek teremteni: felváltva – a mindenkori szükségleteknek és kontextusnak megfelelően – érthető rajtuk a szóban elhangzott előadások hatása, avagy az előadásoknak a nem sokkal több mint fél tucat tanítvány által sajtó alá rendezett FVA keretében kinyomtatott szövegkiadása által kifejtett hatás. E két jelentés határozatlanul – mondhatni jótékonyan – egybemosódik. Már idézett írásában Christoph Jamme ama „dicstelen dicsőségről” vagy „gyászos hírnévről” („unrühmliche Berühmtheit”) beszélt, melyben Hegel művei, elsősorban az előadások sajtó alá rendezésének módja miatt e kiadás részesült. E kifejezés igen találó – ám nem csupán a szerzője által intencionált értelemben, hanem abban a további értelemben is, hogy az FVA-t illető állásfoglalásaikban a GW-t sajtó alá rendező kutatók a kontextusnak és a GW mindenkori szükségleteinek megfelelően helyezhetik változó módon előtérbe a főnév pozitív avagy a jelző negatív konnotációit.³⁹ Annyit mindenképpen hozzátehetünk: e „gyászos hírnév” nélkül Hegel aligha lehetett volna az, aki, s éppoly kevésbé kerülhetett volna sor a GW-re.

I. 8. Fentebb többször szó esett róla, hogy az előadások kiadása az FVA neuralgikus és legtöbbször vitatott pontja, s hogy a GW alapvető feladatául tűzte ki: az FVA-val szemben mindenekelőtt ezen a téren kell alternatívát nyújtania. Kezdetől fogva gondot jelentett azonban a megfelelő kiadási elvek kidolgozása. Egyetértés csak abban a tekintetben mutatkozott: nem lehet úgy eljárni, ahogyan azt az FVA tette. A hetvenes évek közepe táján Annemarie Gethmann-Siefert amiatt panaszkodott, hogy hiányoznak a filológiai mércék az előadások kiadásához.⁴⁰ Néhány évvel később pedig Walter Jaeschke – a kiadás munkatársa, ma az Archívum igazgatója – már arról számolhatott be: „Évek óta foglalkozunk azzal, hogy az összkiadás első sorozatának munkálataival párhuzamosan a második sorozatnak, azaz a hallgatói előadásjegyzetek kiadásának a tervezésében és előmunkálataiban is előrehaladjunk.”⁴¹ A koncepció kidolgozásához nyilván idő kell,

³⁸ Lásd Kant, *A tiszta ész kritikája*, B353 sk. Magyarul lásd idézett ford., 301. o.

³⁹ Ch. Jamme: „Editionspolitik. Zur 'Freundesvereinsausgabe' der Werke G. W. F. Hegels”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 38, 1984/1, 83–99. o., itt 83. o.

⁴⁰ Annemarie Gethmann-Siefert: „Hegel Archiv und Hegel Ausgabe”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* 30, 1976/4, 609–618. o., itt 610. o.

⁴¹ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 51–63. o., itt 51. o. Friedrich Nicolai már az ötvenes évek második felében arról számolt be, hogy „az előadások kiadása megkezdődött”. (Friedrich Nicolai: „Probleme und Stand der Hegel-Edition”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, XI, 1957/1, 117–129. o., itt 128. o.) Megemlítette azt is, hogy különösen nagy a várakozás a már régóta beharangozott fiatalkori írások iránt (ehhez képest az utóbbiak két kötete tervezett kiadásából 1989-ben jelent meg az első kötet [GW 1], míg a második [GW 2], melynek az ebből a korszakból a leginkább érdeklődésre számot tartó frankfurti írásokat kell tartalmaznia, a mai napig várat magára).

a dolgot semmi esetre sem szabad elsietni, mondhatjuk, hiszen a fenti sorok publikálása óta huszonnyolc esztendő telt el – a hatvanas években indult és negyvenkötetesre tervezett kiadásnak egyébként negyven év elteltével, úgy az ezredfordulóra teljes egészében le kellett volna zárulnia⁴² –, s a kiadói prospektusban csupán 2008-ra jelezték a második sorozat nyitó kötetének megjelenését, nyilván kiérlelt koncepció alapján, mindezenre – amint arra fentebb utaltam – egy évtizednyi próbakiadás-sorozat után.

A második sorozat ezen nyitányának kiadói beharangozása teljes mértékben kihasználja a fentebb ecsetelt kétértelműséget. Hegel hírnevét, olvasható itt, berlini előadásai alapozták meg, kortársaira gyakorolt nagy hatása nem annyira korábban publikált írásainak, mint inkább a berlini egyetemen tartott előadásainak köszönhető.⁴³ A GW számára mindazonáltal nem járható út az FVA ama eljárása, folytatódik a szöveg, melynek értelmében különböző forrásszövegekből szuverén módon egy főszöveget állítanak össze. Ehelyett a GW második sorozata Hegel „minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét” („der authentische Wortlaut aller erhaltenen Nachschriften”) fogja tartalmazni.⁴⁴

Bár a megítéléssel tanácsos megvárni a nyitó kötet megjelenését s az azt követő tudományos visszhangot, valamelyest is megalapozott ítéletalkotásra pedig nyilván csak távlatilag, több kötet megjelenése után nyílik majd érdemi lehetőség, mégis megjegyezhető: az idézőjelbe tett kifejezés igen nehezen értelmezhető. Annyi ugyanis az előadások „próbakiadásából” s a kapcsolódó vitákból egyértelműen körvonalazódni látszik: miként az FVA által követett út nem járható, úgy az ellenkező véglet, minden fennmaradt hallgatói előadásjegyzet sajtó alá rendezése sem lehet célravezető vagy kivitelezhető.⁴⁵ Egyrészt az anyagi-szellemi-fizikai túlterhelés miatt, hiszen – mint szó esett róla – hozzávetőleg kilencven előadásjegyzetnek jutott birtokába a

⁴² Lásd O. Pöggeler beszámolóját: „Die historisch-kritische Edition in der Wissenschaftsorganisation”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 27–37. o. itt 33. o.: „A hatvanas években kidolgozott terv szerint Hegel művei negyven év alatt negyven kötetben jelennek meg.” Az új kiadás egyik elsődleges motiváló tényezője az volt, hogy – mint fentebb utaltam rá – egyedül dolgozó tudósok mégoly tiszteletreméltó erőfeszítései nem elegendőek ahhoz, hogy egyéni vállalkozásként egy emberöltő alatt egy új Hegel-kiadást tétő alá hozzanak. A Hegel-kiadás jelenlegi állása alapján az a perspektíva körvonalazódik, mely szerint Hegel-kutatók és -filológusok egy teljes generációjának kiadói munkája sem igen lesz elegendő hozzá.

⁴³ Lásd http://www.meiner.de/product_info.php?products_id=2962: „Hegel hírnevét berlini előadásai alapozták meg, amelyeket a GW második sorozatában most először adunk ki szövegkritikai kiadásban. [...] Hegel kortársaira gyakorolt nagy hatása nem annyira korábban publikált írásainak recepcióján alapult, hanem mindele előtt a berlini egyetemen tartott előadásain, ahova 1818-ban hívták, és amelynek 1831-ben bekövetkezett haláláig hangadó előadója volt.” [„Hegels Ruhm gründet sich auf seine Berliner Vorlesungen, die in der zweiten Abteilung der 'Gesammelten Werke' nun erstmals in textkritischer Edition vorgelegt werden. [...] Hegels große Wirkung auf seine Zeitgenossen beruhte nicht so sehr auf der Rezeption seiner zuvor publizierten Schriften, sondern vor allem auf seinen Vorlesungen an der Berliner Universität, an die er 1818 berufen wurde und an der bis zu seinem Tod im Jahr 1831 den Ton angab.”]

⁴⁴ „Az előadásoknak a GW történeti-kritikai kiadásában való megjelentetésére mindenesetre nem érvényes a főszövegnek különböző forrásszövegekből történő ama »szabadkező« kompilálásának elve, amelyet [...] a »Freundesausgabe« kiadói követtek. Éppen ezért a GW második sorozata, mely a 21–31. kötetet fogja majd át, a Hegel által tartott előadások minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét nyújtja, hogy ezzel adjon biztos alapot a kutatás számára.” (Kiemelés F. M. I.) [„Für die Edition der Vorlesungen in der historisch-kritischen Ausgabe der 'Gesammelten Werke' kann das Prinzip der 'freihändigen' Kompilation eines Haupttextes aus diversen Quellentexten, das [...] von den Herausgebern der 'Freundesausgabe' befolgt wurde, allerdings keine Geltung mehr haben. Geboten wird daher in der zweiten Abteilung der 'GW', die die Bände 23 bis 31 umfassen wird, der authentische Wortlaut aller erhaltenen Nachschriften zu den von Hegel gehaltenen Vorlesungen, um der Forschung ein sicheres Fundament zu geben.” – Kiemelés F. M. I.]

⁴⁵ A következőkhöz lásd Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 51–63. o., itt 53–59. o.

Hegel-Archívum, ez pedig nagyjából ugyanennyi – vagy csak valamennyivel kevesebb – kötet sajtó alá rendezését vonná maga után, erre viszont aligha van elegendő kapacitás. Ehhez járul az a további megfontolás, mely szerint ez a módszer ráadásul kontraproduktív is, mivel a kiadás révén úgy mond „agyonnyomná” vagy „agyonütné” kiadott szerzőjét („tot edieren”, erre még visszatérek). Másrészt a fennmaradt jegyzetek mindegyike nem is érdemli meg, hogy kiadják, azaz nem mindegyik van olyan állapotban, hogy kiadásra érdemes volna. Az a korábban már többször felmerült javaslat, mely szerint az előadásköteteket évjáratok szerint adják ki, az azonos kollégiumra vonatkozó előadásjegyzeteket egy kötetbe szerkesztve („*Jahrgangstexte*”), túl mechanikus és nem célravezető. Hegel berlini tanító tevékenysége huszonhat szemeszt fog át, szemeszterenként átlagban két előadással, így – amennyiben a források javulnak – még mindig hatvan vagy hetven kötet sajtó alá rendezéséről lenne szó, ami továbbra is nem csupán túl sok, de nem is indokolt, mivel a különböző évjáratok előadásai különbözőképpen dokumentáltak; egyesek jobban, mások kevésbé, megint mások igen szegényesen. Ráadásul bizonyos évjáratok között Hegel előadásszövege is meglehetősen hasonlóságot mutat. A választott megoldást, melyet a második sorozat a jelekből (azaz a sorozat tíz kötetre tervezett terjedelméből) ítélve alighanem követni fog, Walter Jaeschke már korábban megfogalmazta. Eszerint egy-egy meghatározott diszciplína vagy előadástéma (például metafizika, vallásfilozófia, esztétika, filozófiatörténet) körébe tartozó, egymás melletti évjáratú – és különböző hallgatóktól származó – előadásjegyzeteket nem külön-külön, hanem összevonva egy – indokolt esetben (ha egyes évjáratok között jelentős koncepcionális eltérések mutatkoznak), két vagy három – kötetben adnak ki, oly módon, hogy kiválasztják a legjobb állapotban lévő előadásjegyzetet: ez kerül azután mint „vezérszöveg” (*Leittext*) főszöveggé kinyomtatásra, a többi – ugyanabból az évjáratból és más szerzőtől vagy szomszédos évjáratból származó, ám ugyanazon tematikai egység körébe vágó – előadásjegyzet pedig (állapotától függően) vagy kontrollszöveggé (*Kontrolltext*), vagy kiegészítő szöveggé (*Ergänzungstext*) szolgál, s a jegyzetekben vagy a függelékben, valamint a szövegkritikai apparátusban jelenik meg. Az előadások kiadása ily módon „évjáratsszövegek” (*Jahrgangstexte*) köré rendeződik, ahol is egy-egy kötet több évjárat integrációját valósítja meg. Ezzel a kiadástechnikával például a fennmaradt tizenhárom logikajegyzet három, esetleg négy kötetben kerülhet kiadásra.

A vázolt elképzelés tetszetős, sikeressége azonban túl sok kontingens körülmény szerencsés egybeesésén múlik. Kérdés mindenekelőtt, hogy a fennmaradt előadásjegyzetek igazodnak-e a koncepcióhoz. Mi történjék akkor, ha több előadásjegyzet is joggal tart igényt a „vezérszöveg” státuszára, vagy fordítva: egyik sem látszik méltónak rá? Azután: a vezérszöveg megállapításának kritériumai korántsem világosak vagy könnyen azonosíthatók. Otto Pöggeler joggal hivatkozott arra, hogy különböző jegyzetkészítők (*Nachschreiber*) együtt dolgozhattak, kicserélhették jegyzeteiket, vagy egymásról másolhattak.⁴⁶ Így például ha egy adott előadás öt fennmaradt jegyzetéből három egymással messzemenően egybevág, ez még mindig nem nyújt megfelelő garanciát hitelességük igazolására. Bárhogy legyen is, az a mód, ahogy a kiadó biztosít róla, a GW második sorozata Hegel „minden fennmaradt előadásjegyzetének hiteles, szó szerinti szövegét” fogja nyújtani, meglehetősen elmosódott, s a levegőben lóg; közelebről nemigen értelmezhető, mi lenne itt a „hiteles, szó szerinti szöveg”, és főképp az, hogy ez utóbbi miképp vonatkozik „minden” előadásjegyzetre.

⁴⁶ Otto Pöggeler: „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Hegel-Studien* 26, 1991, 121–175. o., itt 158. o.

Mindenesetre az előadások integrált (összevont) „évjáratszövegek” szerinti kiadása, noha a kompilációval szembeni kritikai attitűdöt továbbra is fenntartja, mégis egy lépést látszik tenni az FVA hegeli „rendszerre” vonatkozó felfogásának irányában. Emellett az FVA-val való konkurálás törekvése is, úgy tűnik, a háttérbe szorul, ezáltal pedig az előadások (korábban drámai hangsúllyal kiemelt) összkiadásbeli szerepe is csökkenni vagy visszaszorulni látszik. Míg az FVA köteteinek több mint a fele az előadásokat tartalmazta, addig a GW első sorozatának huszonkét kötetéhez képest az előadásokat sajtó alá rendező második a tervek szerint immár csak tíz kötetet fog át.

Az összevont „évjáratszövegek” szerinti kiadás a tematikai egységekbe történő csoportosítás ellenére továbbra is messzemenően a fejlődéstörténeti princípiumot tartja szem előtt, hangsúlyozza Jaeschke.⁴⁷ A fejlődéstörténeti szempont érvényesítése úgy Dilthey óta a különböző, egymásra következő Hegel-kiadások újra és újra felbukkanó jelszava. Korábban utaltam rá (I. 3.), hogy a korszellemet avagy a kor filozófiai-világ-nézeti szellemének lenyomatát a jelenkori új Hegel-kiadás, a GW sem nélkülözi, legfeljebb az FVA-val szemben ez más formában jut kifejezésre, s hogy épp a fejlődéstörténeti nézőpont az a vezérmotívum, amelyben az új korszellem kifejeződik. Mivel jelen dolgozat fő témája filológia és filozófia, avagy filológia és hermeneutika összefüggése – a tézis, mely szerint a szövegmegállapítás és a szövegek sajtó alá rendezése, tágabban: a kritikai vagy életműkiadások sem laboratóriumi körülmények között, mintegy interpretációmentes vagy történelemfeletti térben mennek végbe –, nem lesz haszontalan, ha ennek a Hegel-kiadások történetét körbejáró (s az említett összefüggést remélhetőleg már eddig is többféle módon illusztráló) résznek a befejezésekképpen ehhez a kérdéshez térünk vissza.

I. 9. A GW-nek mintegy nyitányát – mint fentebb szó esett róla (I. 1.) – az „egész” Hegelre és/vagy az „igazi” Hegelre vonatkozó kritikai megjegyzések képezték abban az értelemben, hogy az FVA sem az egyiket, sem a másikat nem tartalmazza.⁴⁸ Hogy melyik az „igazi” Hegel? A hallgatólagos feltevés, mely szerint nem a tanítványok által sajtó alá rendezett, hanem a fejlődéstörténeti Hegel-kép alapján kiadandó életmű tartalmazza majd az „igazi” Hegelt, mármint korántsem triviális, napnál is világosabb magától értetődőség: nagymértékben éppen az *igazságra* vonatkozó *filozófiai* megfontolások függvénye. A tanítványok számára mindenesetre a rendszer Hegele, az FVA-ban közölt Hegel lehetett az *igazi* Hegel. Ennek alátámasztására magának a mesternek a filozófiai megfontolásaira és tekintélyére hivatkozhattak. Hiszen – hallottuk – „az igaz az egész”. „Az igazi alak, amelyben az igazság létezik, csakis ennek tudományos *rendszere* lehet.” Természetesen lehetséges az igazságra vonatkozó más filozófiai nézetekkel is előállni, ám azok éppannyira vitathatóak lesznek, mint minden filozófiai nézet általában. Naivitás azt hinni, hogy az „igazi” Hegelre vonatkozó retorika mintegy filozófiamentes területen vetheti meg a lábát, és így felmentve érezheti vagy (egyfajta végleges igazságként) kivonhatja magát a filozófiai megvitatás alól. Lehet persze azt mondani, számunkra ma más az igazság (jelentése), mint Hegel vagy a tanítványai számára volt. Mi ma mást értünk „igazi” Hegelen. Ez azonban annyit tesz: mi más korban élünk. Ám mi sem élünk abszolút korban.

⁴⁷ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 58. o.

⁴⁸ Lásd Friedhelm Nicolin: „Probleme und Stand der Hegel-Edtion”, 118. o. (Lásd fentebb a 3. jegyzetet.) A kutatók egy része azután ávette ezt a jellemzést. Lásd például Wigger, 103. o.

Hasonló a helyzet az „egész” Hegelre vonatkozó megjegyzéssel. Miként az „igaz”-ról, úgy nem kevésbé az „egész”-ről is megvolt Hegelnek a maga igen határozott elképzelése, amint az az idézett *Fenomenológia*-helyekből és a Schellingre vonatkozó észrevételekből kitűnik. Annak a jelenkori panasznak a jogosultsága, mely szerint az FVA nem tartalmazza az „egész” Hegelt, mivel a korai kéziratokat csak erősen megrostálva juttatja szóhoz – tudatosan zárójelezi és kizárja a Hegel fejlődését dokumentáló írásokat, míg a berlini előadásokat erősen felduzzasztva rendezi sajtó alá –, hogy tehát szövegszerkesztési eljárása erősen szelektív, azon fordul meg, mit értünk „egész”-en. A tanítványok joggal vélhették úgy, ők bizony kiadták az „egész” Hegelt (az „egész”-nek abban az értelmében, amelyet az idézetek mutatnak), s épp ezen „egész” kiadása céljából folyamodtak – ahol erre szükség mutatkozott – ahhoz, amit manapság éppenséggel a szemükre vetnek: a kéziratok és előadásjegyzetek kompilációjához. Hegel megróttta Schellinget, mert fejlődő, alakulóban levő gondolataival a nyilvánosság elé lépett, ahelyett hogy megvárta volna, míg gondolatai végleg kikristályosodnak, leülepednek és rendszerre alakulnak. A tanítványok erre az ellenvetésre azt felelhetnék volna: nem akarták fölösleges, oda nem tartozó dolgokkal terhelni és összezavarni az olvasót – ahogy azt Schelling tette. Márpedig a hiányolt dolgok: a hegeli gondolkodás fejlődéstörténetének különböző, egymásra következő állomásait reprezentáló kéziratok határozottan nem tartoznak az „egész”-be (az „egész” ama megértését alapul véve, amelyet számukra hegeli rendszer közvetített).

Minden szelekció valamilyen szempontokra tekintettel megy végbe – ám ez nem kevésbé érvényes a szelekció (látszólagos) hiányára is. A mai, fejlődéstörténeti Hegel-kiadással szemben a tanítványok azt hozhatták volna fel: azzal, hogy minden szelekció nélkül kíván eljárni, pusztán arra a *külsőleges* (!) szempontra tekintettel, hogy maga Hegel (véletlenszerűen) mit adott sajtó alá, s mit nem volt ideje nyomdába adni, hogy milyen kéziratok és feljegyzések őrződtek meg – egy szöveg- vagy életműkiadás csupán saját tanácsstalanságát árulja (és/vagy rejt) el. Tanácsstalanságát abban a tekintetben: miben áll Hegel filozófiája. Ezáltal pedig nem utolsósorban azt, hogy Hegel filozófiája immár nem szól hozzá többé, nem érinti meg, e filozófiával nincs immár eleven kapcsolata. (S valóban: a GW munkatársai Hegel-kutatók, ám aligha hegelianusok.) Az „egész”, amit itt sajtó alá akarnak rendezni, nem más, mint teljesen heterogén és diszparát dolgok véletlenszerű empirikus halmaza,⁴⁹ az előálló eredmény pedig nem annyira segíti az olvasót abban, hogy megismerje Hegelt, mint inkább agyonnyomja és összezavarja. A szerkesztői tanácsstalanság az olvasóban dezorientációt szül. Holott egy kiadásnak (a tanítványok nézőpontja felől szemlélve) az volna a dolga, hogy – bevehetetlen erődtímként-e vagy sem – a rendszer terjesztésében, de legalábbis – ennek minimális feltételeként – az iránta való érdeklődés és rokonszenv felkeltésében alapvető szerepet vállaljon.

⁴⁹ Lásd Friedhelm Nicolin: „Die neue Hegel-Gesamtausgabe. Voraussetzungen und Ziele”, 310. o.: Az új összkiadás tartalmára nézve „a teljesség alapelve érvényes. A kiadásnak mindazt tartalmaznia kell, amit Hegel nyomtatásban megjelentetett, s ami kéziratban vagy posztumusz kiadások révén áthagyományozódott.” A cél az, hogy „a gondolkodói utat, amelyet Hegel befutott, amennyire lehetséges, láthatóvá tegyük”. Mint Nicolin másutt beszámol róla, több mint ezer aukciókatalógus átnézése során hozzávetőleg százra emelkedett a Hegel kézírásától származó dokumentumok (levelek és kéziratok) száma, melyek fennmaradásáról ugyanakkor nem lehet biztosat tudni (lásd Friedhelm Nicolin: „Philologische Aufgaben der Hegel-Forschung”, *Heidelberger Hegel-Tage*, Hegel-Studien: Beiheft 1, 1962, hrsg. Friedhelm Nicolin und Otto Pöggeler 327–337. o., itt 331. o.).

E meggondolás ugyanakkor a maga módján, mint érintőlegesen szó esett róla, a kiadással való „agyonnyomás” vagy „agyonütés („tot edieren”) veszélyének elhárítására való törekvésben másfelől nagyon is jelen van. „A hallgatói előadásjegyzetek kiadására könnyen találhatók olyan alapelvek, melyek egy szerzőt a kiadás révén agyonnyomnak [einen Autor tot zu edieren]”, hangsúlyozta Jaeschke. „Állítólagos filológiai akribia és gondolatlanság – legalábbis ennek a problémának a vonatkozásában –: e kettő nem esik messze egymástól.”⁵⁰ Ez utóbbi tételt – mint filológia és hermeneutika összefüggésének, benső összetartozásának elvi megfogalmazását – tiszta szívvel és teljes mértékben el is fogadhatjuk. Közbevetőleg érdemes azonban megjegyezni: a körvonalazott vélt vagy valós veszélyre különbözőképpen lehet reagálni; az 1975-ben indult Heidegger-összkiadás a maga több mint száz – pontosan százkető – tervezett és 2008 októberéig hetvenhét ténylegesen megjelent kötetével, úgy tűnik, érzéketlen maradt iránta, avagy kihívóan dacolni kíván vele.

A korszellem fejlődéstörténeti Hegel-kép és -kiadás iránti igénye, melyet a GW az FVA-t követő Hegel-kiadások mindegyikével egyetemben magáénak vall és szem előtt tart, Diltheyre nyúlik vissza.⁵¹ Tőle származnak a programszerűen csengő, nevezetes szavak. „A Hegellel való küzdelem ideje lezárult, történeti megismerésének ideje eljött. Csakis ez a történeti szemléletmód lesz képes Hegelben a mulandót a maradandótól elválasztani.”⁵² E sorok ama recenzió záró szavaiként fogalmazódtak meg, melyet Dilthey Hegel levelezésének az FVA megkésett pótlásaként Karl Hegel által sajtó alá rendezett és 1887-ben megjelent kétkötetes kiadása alkalmából tett közzé.⁵³ E publikáció s annak diltheyi recenziója egyfajta korszakhatárt jelez: két kiadás és a mögöttük meghúzódó és őket elválasztó filozófiai világkép és korszellem változását. Innen szemlélve Hegel levelezésének kiadása már maga is elmozdulást jelent: egyfajta híd a rendszer Hegelétől, az FVA-tól a történeti Hegel felé. Dilthey a legteljesebb mérték-

⁵⁰ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 56. o. Lásd ugyancsak O. Pöggeler: „Nachschriften von Hegels Vorlesungen”. *Hegel-Studien* 26, 1991, 123. o.: „Többszörösen utaltak rá, hogy egy szerzőt lehet a kiadás révén agyonütni is [Es ist vielfach darauf hingewiesen worden, daß man einen Autor auch totedieren kann]. A nevezett mennyiséggel [több tucat előadáskötettel] az intézetek és könyvtárak statikájának és anyagi helyzetének a megterhelése elviselhetetlenné válna. És melyik doktorandusznak ne lenne jó oka sarkon fordulni és elszaladni, ha az ember odavezetné az áttekinthetetlen számú kötet elé azzal a figyelmeztetéssel: »Na, először is ezeket olvassa el.«” Lásd még O. Pöggeler: „Die historisch-kritische Edition in der Wissenschaftsorganisation”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 27–37. o., itt 33. o.: „Vajon nem lehet-e egy szerzőt a kiadás révén agyonütni? Kiadással úgy koporsóba zárni, hogy többé egyetlen doktorandusz sem fér hozzá?”

⁵¹ Érvényes ez a Fichte- és Schelling-életmű új akadémiai kiadására is. „Dilthey koncepciója Kant *Összegyűjtött írásainak* akadémiai kiadásáról az a modell, amelyhez egy fél évszázaddal később Fichte, Schelling és Hegel művei történeti-kritikai kiadásának alapelvei igazodnak. A szerző szellemi hagyatékának teljes feldolgozása, négy sorozat keretében való kiadás (művek, levelek, kéziratok, előadások), az anyag kronológikus elrendezése, amelyből rekonstruálható a szerző fejlődésének története, a történeti nyelvhasználat megőrzése, az egyedi szövegek keletkezésének dokumentálása, az összes szövegvariáns jegyzéke, idézet-helyek megadása és tárgyi magyarázatok – ezek a legfontosabb jellemzők, amelyeket a Kant-kiadásból vettek át” (Wolfhart Henckmann: „Fichte – Schelling – Hegel”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 83–115. o., itt 83. o.).

⁵² Wilhelm Dilthey: „Briefe von und an Hegel”, uő: *Gesammelte Schriften*, Band XV: *Zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts. Portraits und biographische Skizzen. Quellenstudien und Literaturberichte zur Theologie und Philosophie im 19. Jahrhundert*, hrsg. von Ulrich Herrmann, 3., unveränderte Auflage, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, 310–316. o., itt 316. o.: „Die Zeit des Kampfes mit Hegel ist vorüber, die seiner historischen Erkenntnis ist gekommen. Diese historische Betrachtung wird erst das Vergängliche in ihm von dem Bleibenden sondern.”

⁵³ *Archiv für Geschichte der Philosophie* I, 1888, 289–299. o.

ben üdvözli ez utóbbit, s radikalizálni kívánja; konklúziója e feladat szükségességének igényét jelenti be. „Hálás köszönettel fogadtuk e két kötetet”, írja a fent idézett szavakat közvetlenül megelőzően.

„Ám ezek csak annál inkább szükségletet ébresztenek bennünk aziránt, hogy a teljes új apparátus alapján Hegel fejlődésének története [Entwicklungsgeschichte] a korábbi éveiből származó kéziratok teljesebb kivonatainak közreadásával szülessék meg, s hogy így az egykor Haym által – a romantikusok és Schelling hagyatékának teljes megnyitása előtt, s ráadásul még a spekulatív rendszerekkel való küzdelem idején – megkezdett szép munka megfelelőképpen a végére jusson.”

Haymra nemsokára visszatérek, a kétfajta korklíma különbségének érzékeltetése céljából érdemes lesz azonban még visszafordulnunk Hegel korához és egy kicsit elidőznünk nála. A kor összefoglaló jellemzésére mindenekelőtt Richard Kroner művének plasztikus összegzése kínálkozik.⁵⁴ A német idealizmus korszaka, ha *A tiszta ész kritikája* megjelenésének évétől Hegel *Jogfilozófiájának* publikálásáig számítjuk, írja nagy művének elején Kroner, lényegében véve az 1781 és 1821 közti négy évtizedet fogja át. E korszakot olyan szellem hatja át, amely „a keletkezőben levő kereszténység eszkatologikus reménységeihez fogható; most kell felvirradnia az igazság napjának vagy soha; már közel van, mi vagyunk hivatottak, hogy megvalósítsuk”.⁵⁵ A szellemi klíma érzékeltetésére Kroner idéz Hegel 1795 januárjában Schellinghez írott leveléből: „Jöjjön el Isten országa, mi pedig ne üljünk ölbe tett kézzel.”⁵⁶ Ezt a szellemet azonban már Kant kritikai fő művének záró sorai is megfelelőképpen sugározzák: „egyedül a kritika útja maradt nyitva”, összegzi korszakos művét visszapillantva Kant.

„Az olvasó, ha volt benne elegendő jóindulat és türelem, hogy társaságomban végigjárja ezt az utat, most megítélheti, nem lehetséges-e, ha hajlandó maga is hozzájárulni, országúttá szélesíteni ezt az ösvényt, és még századunk vége előtt *valóra váltani* azt, amit *oly sok évszázad nem tudott elérni*, nevezetesen, az emberi ész teljes megelégedésére megválaszolni azokat a kérdéseket, melyek tudásvágyát mindenkor – eleddig azonban hasztalanul – felkeltették.”⁵⁷

E sorokat olvasva megjegyezhetjük: innen szemlélve nyilvánvaló, hogy a német idealizmus képviselői számára – Hegel számára pedig különösképpen – Kantnak e szavai felhívásként csengtek. A kritika útjának – ösvényének – országúttá szélesítéséhez a maguk részéről nagyon is hozzá kívántak járulni, s a Kant által megnyitott úton az ember tudásvágyát mindenkor felkeltő kérdésekre immár végleges válaszokat próbáltak adni. Kroner azután Fichte, Schelling és Hegel különböző írásaiból illusztrálja ezt a szellemet és a neki megfelelő hangvételt, összegzését azonban e ponton nem követjük tovább.

Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a Hegel halála után eltelt másfél évtizedet – azt az időszakot, melyben a tanítványok éppenséggel az FVA-t sajtó alá rendezték – továbbra is teljességgel a Kroner által jellemzett szellemi klíma uralta, és még Schelling negyvenes évekbeli berlini előadásai is ennek háttere előtt bontakoz-

⁵⁴ A következőkhöz lásd R. Kroner: *Von Kant bis Hegel*, I–II, Tübingen: Mohr, 1921, 1924, 2. kiadás, 1961, 1. sk. o.

⁵⁵ Fentebb láttuk (I. 3.), hogy a Hegel halálakor elmondott búcsúbeszéd hangvétele ehhez nagymértékben hasonló.

⁵⁶ Hegel: *Ifjúkori válogatott írások*, Budapest: Gondolat, 1982, 46. o.

⁵⁷ Kant: *A tiszta ész kritikája*, B884, id. magyar ford., 664. sk. o. (Kiemelések F. M. I.)

nak ki. Az a mód, ahogy a hegelianusok Schelling berlini katedrára lépését fogadják, a tanítványok Hegel halálakor elhangzott búcsúbeszédeinek hangnemét idézi vissza. Schelling 1841 novemberében elhangzott berlini székfoglaló előadásáról szóló beszámolójának a végén a fiatal – s akkoriban teljességgel hegelianus – Engels például a következőképpen ír:

„A mi dolgunk az lesz, hogy [...] a nagy mester sírját megóvjuk a szidalmaktól. Nem riadunk vissza a harctól. Semmi sem lehet kíváncsiabb a számunkra, mint az, hogy egy ideig *ecclesia pressa* [elnyomott egyház] legyünk. Itt elválnak a lelkek. Amelyik igaz, kiállja a tűzpróbát, amelyik hamis, azt szívésen nélkülözzük sorainkban. [...] az ifjúság még sohasem özönlött olyan nagy számban zászlaink alá, a gondolat, amely uralkodik rajtunk, még sohasem bontakozott ki olyan gazdagon, bátorság, érzület, tehetség még sohasem volt annyira a mi oldalunkon, mint most. Ezért bátran szembe fogunk szállni az új ellenséggel [...]”⁵⁸

Egy évvel később megjelent brosrájában Engels olyan sorokat is leír, melyek az FVA korabeli hatását jól tükrözik, s melyeket e helyen már csak azért is érdemes idéznünk, mivel tudomásom szerint – sok szempontból talán igen, ám – a Hegel-életmű és az FVA filológiájának és hatástörténetének szempontjából még nem hasznosították őket.

„Mikor Hegel 1831-ben meghalt, és rendszerét örökölni hagyta tanítványaira, ezek száma viszonylag csekély volt még. [...] Nyilvánosság előtt megjelent írásai [...] csak tudósok kisszámú és ráadásul elfogult közönségére számíthattak. [...] De amikor Hegel meghalt, filozófiája akkor kezdett csak igazán élni. Összes műveinek, különösen pedig előadásainak kiadása mérhetetlen hatást keltett. Új kapuk nyíltak fel ahhoz a rejtett, csodálatos kincshez, amely ott szunnyadt a hegy hallgatag ölében. [...] Ugyanakkor a tanítás emberibb, szemlélhetőbb formát öltött Hegel tanítványainak ajkán.”⁵⁹

E sorok aligha igényelnek kommentárt: nem csupán az FVA nagy hatását tanúsítják a kortárs szemével, de azt is jól mutatják, hogy e kiadás ama törekvése, melyet Walter Jaeschke idézett megjegyzése úgy jellemzett, „az előadasköteteket Hegel publikálatlan művei pótlékeként, sőt egyenesen magasabb rendű pótlékeként prezentálta”,⁶⁰ egyáltalán nem volt sikertelen. Az sem mellékes, hogy Engels írásában elhangzik a Schellinggel szemben teljességgel hegeli szellemben fogant – fentebb idézett – fenntartás is: „az újabb filozófia történetében [Schelling] jelentékeny szerepet játszott, de minden tőle származó kezdeményezés ellenére sosem nyújtott kész rendszert, és mindig csak halasztotta a tudománnyal való számvetését”.⁶¹

⁵⁸ F. Engels: „Schelling Hegelről”, *Telegraph für Deutschland*, 1841. december, 107. szám (Friedrich Oswald aláírással); lásd *MEM* (= K. Marx és F. Engels Művei), 41. kötet, Budapest: Kossuth, 1979, 151–158. o., itt 158. o. („Schelling über Hegel”, in: K. Marx – F. Engels, *Werke*, Ergänzungsband: *Schriften, Manuskripte, Briefe bis 1844*, Zweiter Teil, Berlin: Dietz Verlag, 1982, 163–170. o., itt 169. sk. o.).

⁵⁹ F. Engels: *Schelling és a kinyilatkoztatás. A szabad filozófia elleni legújabb reakciós kísérlet kritikája*, Leipzig: Robert Binder, 1842; lásd *MEM*, 41. kötet, 159–207. o., itt 163. o. (Kiemelés F. M. I.) Lásd Engels: „Schelling und die Offenbarung. Kritik des neuesten Reaktionsversuchs gegen die freie Philosophie”, in: K. Marx – F. Engels, *Werke*, Ergänzungsband: *Schriften, Manuskripte, Briefe bis 1844*, Zweiter Teil, Berlin: Dietz Verlag, 1982, 171–221. o., itt 175. o.

⁶⁰ Walter Jaeschke: „Probleme der Edition der Nachschriften von Hegels Vorlesungen”, *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie* 5, 1980/3, 57. o. Lásd fentebb a 31. jegyzetet.

⁶¹ F. Engels: *Schelling és a kinyilatkoztatás, MEM*, 41. kötet, 166. o. (*MEW*, Erg.bd., 178. o.) A Schellinggel szembeni fenntartásra nézve lásd fentebb a 14. jegyzetet.

Schelling berlini fellépése Karl Jaspers megfogalmazása szerint az utolsó alkalom volt, amikor az egyetem a széles nyilvánosság számára meghatározó szerepet játszott, s a filozófia világformáló hatalomnak és eseménynek számított.⁶² A székfoglaló előadásra több száz fős hallgatóság előtt került sor – a legnagyobb auditorium sem volt elég nagy, a diákok azzal fenyegetőztek, ha nem tudnak bejutni az ajtón (ehhez belépőjegyek kellettek), akkor az ablakon keresztül másznak be⁶³ –, melynek sorai-ban „egyetemi előkelőségek és a tudomány korifeusai” mellett megtalálhatók voltak „mindenfajta társadalmi állás, nemzet és vallásfelekezet képviselői”, „öreg doktorok és lelkészek”, „ősz szakállú törzstisztek” és ifjú „önkéntesek”.⁶⁴ Az előadások hallgatói között olyan jelenkori vagy későbbi szellemi-politikai nagyságok ültek, mint Alexander von Humboldt, Savigny, Kierkegaard, Bakunyin, Lasalle, Leopold von Ranke, Jacob Burckhardt, Droysen, Trendelenburg. A székfoglaló előadás közönségében számos notabilitás foglalt helyet: magas rangú államhivatalnokok, tisztviselők, katonatisztek és főpapok. Az előadás pedig, úgy tűnik, nem okozott csalódást, beváltotta a hozzá fűződő elvárásokat. Mint Xavier Tilliette összegzően írja, „hírességek és ismeretlenek, csodálók és ellenfelek csekély eltéréssel mind úgy nyilatkoztak: nagy eseménynek voltak a tanúi”.⁶⁵

A nem lankadó, feszült figyelem és az eszkatologikus várakozás, mely az idealizmus korában a filozófiát övezte, végül pedig Schelling berlini fellépését megelőzte és kísérte, Engels leírásából ugyancsak jól érzékelhető. A Schelling katedrára lépését megelőző atmoszférát az akkoriban harcos ifjúhegelianus a következőképpen ecseteli:

„Ha most itt, Berlinben bárkit is megkérdeznek, akinek csak némi sejtelme is van a szellem világ fölötti hatalmáról, hol található az a csatatér, amelyen a Németország politikai és vallási közvéleményén, azaz a magán Németországon való uralomért folyik a harc, akkor azt fogja válaszolni: ez a csatatér az egyetemen van, és pedig a 6. tanteremben, ahol Schelling tartja előadásait a kinyilatkoztatás filozófiájáról.”⁶⁶

Schelling persze, írja Jaspers, idealista kortársaihoz hasonlóan a korszakforduló tudatában élt, sőt „mindazokkal a szellemekkel együtt, akikkel még Jénában találkozott, nem is pusztán egy új korszak, de egyenesen egy világtörténeti fordulópont tudata hatja át gondolkodását”.⁶⁷ A fordulópont, az eszkatologikus várakozás, az új világkorszak eljövetele Schellingben is teljes mértékben jelen van – e tudat a maga módján azután Marx gondolkodásában is tovább él.

E rövid körképből látható, hogy az idealizmus korának szelleme milyen mértékben hatotta át – nem csupán az idealisták és Hegel gondolkodását, hanem (ami a jelen összefüggésben lényegesebb) – a tanítványok Hegel hátrahagyott művére, e mű kiadására, saj-

⁶² Lásd Karl Jaspers: „Vom lebendigen Geist der Universität”, uő: *Rechenschaft und Ausblick. Reden und Aufsätze*, München: Piper, 1958, 174–217. o., itt 197. o. Vö. ugyancsak Xavier Tilliette: *Schelling. Biographie*, Stuttgart: Klett-Cotta, 2004 (Paris: Callmann-Lévy, 1999), 400. sk. o.; Arsenyij Gulüga: *Schelling*, Budapest: Gondolat, 1987, 292. sk. o.

⁶³ Kuno Fischer: *Schellings Leben, Werke und Lehre. Geschichte der neuern Philosophie*, VII. kötet, 2. kiadás, Carl Winter, Heidelberg 1899, 244. o.; Xavier Tilliette: *Schelling. Biographie*, 402. o.

⁶⁴ F. Engels: „Schelling Hegelről”, *MEM* 41. kötet, 151. sk. o. A következőkhöz lásd uo. továbbá A. Gulüga: *Schelling*, 292. o. és Kuno Fischer: *Schellings Leben, Werke und Lehre*, 244. o.; Xavier Tilliette: *Schelling. Biographie*, 402. sk. o.

⁶⁵ Xavier Tilliette: *Schelling. Biographie*, 401. o.

⁶⁶ F. Engels: „Schelling Hegelről”, *MEM* 41. kötet, 151. sk. o.

⁶⁷ Karl Jaspers: *Schelling. Größe und Verhängnis*, München – Zürich: Pieper, 1986 (az 1955-ben megjelent 1. kiadás változatlan utánnomása), 253. o.

tó alá rendezésére vonatkozó – küldetésként értett – feladatának önértelmezését. Ehhez képest a kor, melyet – Paul Ernst első világháború után megjelent nagyhatású könyvének címét kölcsönözve⁶⁸ – a német idealizmus összeomlása jellemzett, s mely a XIX. század második felét fémjelezte, Hegelhez – ha egyáltalán – már csak történeti módon talált hozzáférést. Jól jelzi ezt a Hegel-irodalom első jelentős művének, Rudolf Haym 1857-ben megjelent könyvének már a címe is: *Hegel und seine Zeit*.⁶⁹ Hegel műve saját korának és fejlődésének – azaz: nem a mi korunknak, nem Haym korának – az összefüggésében kerül ábrázolásra. Hegelt saját korából kiindulva kell megérteni – ezen ártalmatlan és jóindulatú, alapjában véve természetesnek tűnő követelmény mögött az a beismerés húzódik meg, hogy ha a mi korunkból indulunk ki, nem találunk utakat hozzá. Idézett recenziójában Dilthey is kiemelte: „a hagyatékban maradt kéziratokat Haym újra feldolgozta és elsőként mutatta be a rendszer benső fejlődésének történetét [Entwicklungsgeschichte]”.⁷⁰ S valóban: mint Haym bevezetőjében írja, célja nem dogmatikus, műve a hegeli filozófiát nem annak részei szerint kívánja ábrázolni, a szó megszokott értelmében vett kritikát sem tartalmaz, polémiát sem folytat, sokkal inkább a hegeli filozófia „objektív történetét kívánja nyújtani”; s noha az ábrázolás és a kritika is szándékában áll, mégis mindkettőhöz „történeti úton” törekszik előkészíteni a talajt, e filozófia „keletkezésének és fejlődésének tárgyalása révén”. „Senki nem merné ma kijelenteni – hacsak nem volna tökéletesen elmaradott vagy vak –, hogy e rendszer uralná még az életet és a tudományt, ahogy egykor uralta.” Egy filozófiai rendszert megdönteni azonban csak egy másik rendszer lehet képes, írja Haym (e meggondolás persze messzemenően a hegeli rendszergondolat foglya), egy gondolati építményt gondolati fragmentumokkal nem lehet lerombolni. A megüresedett trónra pályázó trónkövetelőkben persze nincs hiány. Ezzel szemben „az igazság az, [...] hogy a filozófia birodalma ma teljes mértékben vezető filozófia nélkül maradt, a felbomlás és a ziláltság állapotában található”.⁷¹

A felbomlás és a ziláltság állapota kedvez a történeti érdeklődés kibontakozásának és szárba szökkenésének, ez utóbbi valójában a rendszerfilozófia napjának leáldozásával, annak helyére lépve születik meg. Mint Haym egyértelműen utal rá, a jelenkor érdekei nem kedveznek többé a szellemnek: sem a költészetnek, sem a filozófiának. „A hegeli filozófia bukása a filozófia kifáradásával áll összefüggésben általában.” Korunk immár nem a filozófiai rendszerek kora, inkább a technikai felfedezéseké: „Az előző évtized érzés- és gondolatvilágát szinte élesen megvont választóvonal választja el a miénkétől.”⁷²

⁶⁸ Paul Ernst: *Der Zusammenbruch des deutschen Idealismus*, München: Georg Müller 1918, II. kiadás, 1931. Lásd ehhez Gadamer: *Neuere Philosophie I: Hegel, Husserl, Heidegger*, GW (= *Gesammelte Werke*), Bd. 3, Tübingen 1987, 249. o. Magyarul: Hans-Georg Gadamer: „Bevezetés Heidegger 'A műalkotás eredete' című tanulmányához”, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988, 7. sk. o. Lásd továbbá Martin Heidegger: *Einführung in die Metaphysik*, 4. kiadás, Tübingen: Niemeyer, 1976, 34. sk. o. (= *Bevezetés a metafizikába*, ford. Vajda Mihály, Budapest: Ikon, 1995, 23. o.) Martin Heidegger: *Hegels Phänomenologie des Geistes*. GA, Bd. 32, Frankfurt am Main, Klostermann, 19973, 57. o.; Heidegger: *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit*, 7. o. (*Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről*, 23. o.)

⁶⁹ R. Haym: *Hegel und seine Zeit. Vorlesungen über Entstehung und Entwicklung, Wesen und Werth der Hegel'schen Philosophie*, Berlin: Verlag von Rudolf Gaertner, 1857; 2., bővített kiadás, Leipzig: Wilhelm Heims, 1927.

⁷⁰ Wilhelm Dilthey: „Briefe von und an Hegel”, uő: *Gesammelte Schriften*, Band XV, 310. o.

⁷¹ R. Haym: *Hegel und seine Zeit*, 2., bővített kiadás, Leipzig: Wilhelm Heims, 1927, 2–4. o.

⁷² Uo., 5. sk. o. „El lehet mondani, és el is mondták”, írja egy mai szerző, „hogy a humanista műveltség [...] a XIX. század második felében [...] anakronizmusná vált, hiszen akkoriban ment végbe a technikai forradalom, az iparosítás – olyan példa nélkül álló esemény, mely Európát a legrövidebb idő alatt mélyrehatóbban megváltoztatta, mint mindaz, ami a megelőző három évezredben az emberek műveként megvalósult” (Manfred Fuhrmann: *Bildung. Europas kulturelle Identität*, Stuttgart: Reclam, 2002, 32. o.).

Amennyiben a korszellem a hegeli filozófia hatástörténetének (vonzás)köréből kihullott, Hegelhez már csak történeti úton tud hozzáférni. Hatástörténet áll itt szemben történettel. Ha valami immár nem áll a korábbinak a hatástörténetében, ez utóbbihoz már csak történetileg talál hozzáférést – ez a historizmus felvirágzásának kora. A historizmus ugyanis, ahogy Gadamer kifejti, elszakítja a jelent a múlthoz fűző szálakat; amivel pedig előzetesen fõlszámolta az eleven kapcsolatot, ahhoz egy második lépésben történetileg próbál utat találni. A hagyományhoz való kapcsolódásnak – a hagyomány alkotó továbbvitelének – a helyébe a hagyomány objektív (történeti) megismerésére irányuló törekvés lép. Ez utóbbi már kiindulópontjában és célkitűzésében a kapcsolódás felszámolását jelenti. A történeti tudat, mint Gadamer írja, megszünteti az eleven életkapcsolatot, distanciát teremt a történelemmel szemben,⁷³ zárójelbe teszi „annak az életvonatkozásnak az előzetes szerepét, amit a hagyomány a mai kor számára jelent”,⁷⁴ „kirefektálja magát a hagyományhoz fűződő életviszony alól”.⁷⁵ Ezáltal a történeti tudat a hagyományt érvényre juttatja ugyan, ám éppen csak „történetileg”, azaz a maga más-ságában, s nem olyasvalamiként, ami ránk is hat és bennünk is folytatódik.

Érdekes még egy kicsit Gadamer ábrázolását követnünk, mivel leírása teljes mértékben alkalmas annak a korhelyzetnek – a korszellem ama változásának – az érzékeltetésére, melyben a Hegelhez való viszony alapvető változáson ment keresztül. Sőt olyannyira találó rá nézve, hogy az az érzésünk támad, nem utolsósorban e változást tarthatta szem előtt, amikor a historizmusról szóló jellemzését megfogalmazta. S az sem véletlen, hogy e változás leírásakor többször is mértékadó módon hangzik el a Diltheyre való hivatkozás.

„Ahogy az az *idegenség*, melyet a mechanika korszaka érzett a természettel mint természeti világgal szemben, ismeretelméletileg az öntudat fogalmában és a »világos és jól tagolt« [...] szabályaiban fejeződött ki – írja –, úgy a XIX. századi szellem-tudományok is hasonló *idegenséget* éreztek a történeti világgal szemben. A *múlt szellemi alkotásai* [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához, hanem tárgyak, melyeket kutatni kell, adottságok, melyekből megjeleníthető a múlt. Így Dilthey is az adottnak a fogalma vezérli, amikor megalkotja az élmény fogalmát.”⁷⁶ – „Wilhelm Scherer-ről írt nekrológjában Dilthey hangsúlyozza, hogy Scherer eljárását a természettudományok szelleme vezérelte. Meg akarja magyarázni, hogy Scherer miért engedett ennyire az angol empirizmus befolyásának: »Modern ember volt, s elődeink világa az ő szellemének és szívének már nem otthona, hanem történeti objektuma volt.«”⁷⁷

Az utóbbi kijelentés Dilthey részéről többé-kevésbé önjellemzőként vagy önértelmezésként is felfogható. Mármost aligha tévedünk, ha azt mondjuk: az állítás, mely szerint „A *múlt szellemi alkotásai* [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához”, teljes mértékben érvényes Hegelre, sőt elsősorban rá érvényes csak igazán. Hegel „szellemi alkotása immár nem tartozik a jelen magától értetődő tartalmához”,

⁷³ Gadamer: *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Budapest: Kossuth, 1984 (a továbbiakban: IM), 29. o.

⁷⁴ IM 149. o.

⁷⁵ IM 253. o.

⁷⁶ IM 66. o.

⁷⁷ IM 29. o. Lásd Wilhelm Dilthey: „Vom Anfang des geschichtlichen Bewußtseins. Jugendaufsätze und Erinnerungen”, uő: *Gesammelte Schriften*, Band 11, hrsg. Erich Weniger, 5., unveränderte Auflage 1988, 244. o.

Hegel világa az utódok – a XIX. század második fele s a Dilthey jelszavához kapcsolódva útnak induló új kiadások – „szellemének és szívének már nem *otthona*, hanem *történeti objektuma*”. Új és eleven tapasztalat a vele szembeni idegenség; ezért hát nem harcba kell szállni miatta – kiállni mellette, vagy ellene fordulni és szembeszállni vele –, hanem először is *megismerni*. Megismerni – ez annyit tesz: igazából nem ismerjük, idegenné vált a számunkra. Az utóbbi pedig annyit: az eleven életkapcsolat megszakadt. Amivel harcolunk – ami mellett vagy ami ellen vagyunk –, azt ismerjük. Ezért a diltheyi jelszó egy hegelianus számára (mint például Lukács és a XX. századi hegelianus marxizmus jó része) fájdalmasabb, mint Hegel ellenfeleinek a mester elleni minden támadása. Akit támadnak, az él és eleven. Akit meg akarnak ismerni, az (már csak) *történeti objektum*. Gadamer megfogalmazása utolérhetetlen pontossággal jellemzi azt a szellemi klímát, melynek átfogó horizontja a XIX. század második felétől kezdve kirajzolta a Hegelhez való viszony új koordinátáit: „A múlt szellemi alkotásai [...] immár nem tartoznak a jelen magától értetődő tartalmához: tárgyak, melyeket kutatni kell, adottságok, melyekből megjeleníthető a múlt.”

Ez a szellem alkotja és hatja át mármost az új, „fejlődéstörténeti” Hegel-kiadások iránti igény megszületésének hátterét és – kimondott vagy kimondatlan, tudatos vagy tudattalan – előfeltevését. Dilthey számára, írja a jelenkor Hegel-kutatója, „Hegel rendszere történetivé lett; a fiatal Hegel vázlatait ezért nem a rendszer félig kész előfokainak, hanem önálló koncepcióknak kell tekinteni. Ez a maxima a fiatal Hegel minden későbbi fejlődéstörténeti [entwicklungsgeschichtlich] értelmezésére is érvényes.”⁷⁸ Innentől kezdve evidens, amit a XX. század első harmadának végén megjelent nagy művében Theodor Haering juttatott egyértelműen kifejezésre: más dolog Hegel-kutatónak és megint más hegelianusnak lenni. Haering már előjáróban egyértelműen leszögezte: „Semmiképpen sem osztja Hegel alapvető álláspontját”, ő maga „semmilyen értelemben sem hegelianus”. Célja „egy Hegel fejlődését lépésről lépésre követő bemutatás”. Hegel filozófiája a jelenkor számára olyan, mint az egyiptomiaké vagy babilóniaiaké: minden jövőbeli elengedhetetlen forrásai, ám a jelenkor számára „ismeretlen és hozzáférhetetlen birodalom”.⁷⁹

Ugyanakkor, fordítva, Dilthey sem kevésbé utolérhetetlen pontossággal jellemezte a Hegel-tanítványok Hegelhez való viszonya és saját jelenkorának Hegelhez fűződő megváltozott viszonya közti különbséget. „Minthogy ezeket a tanítványokat – írta idézett recenziója elején – a [hegeli] rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta, minden iskolamesteri pedantéria nélkül a hagyaték oly hatását tudták elérni, amely könyvekével ért fel.”⁸⁰ A mondat első felének állítása alighanem messzemenően találó és igaz. A tanítványokat a hegeli „rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta”: az FVA teljes mértékben a hegeli gondolkodás hatástörténetének sodrában született.⁸¹ Az utókor azonban már csak „történeti” úton keresett hoz-

⁷⁸ Klaus Düsing: „Jugendschriften”, *Hegel. Einführung in seine Philosophie*, hrsg. O. Pöggeler, Freiburg–München: Alber, 1977, 28–42. o., itt 28. o.

⁷⁹ Theodor Haering: *Hegel. Sein Wollen und sein Werk. Eine chronologische Entwicklungsgeschichte der Gedanken und der Sprache Hegels*, Leipzig und Berlin: B. G. Teubner, Bd. 1, 1929, Bd. 2, 1938. repr. Aalen: Scientia Verlag, 1979. Lásd Bd 1, VII., 1. o.

⁸⁰ Wilhelm Dilthey: „Briefe von und an Hegel”, uő: *Gesammelte Schriften*, Band XV, 310. o. („Wie diese Schüler von dem Gefühl der geschichtlichen Wirkungskraft des Systems noch ganz erfüllt waren...”)

⁸¹ Dilthey megfogalmazása itt melankolikus és distanciált. A tanítványokat a hegeli „rendszer történeti hatóerejének érzete teljességgel áthatotta”: aki így fogalmaz, az maga aligha áll már e hatóerő vonzáskörében. Aki benne áll, aligha mondaná, „engem áthat ez vagy az a hatóerő”. Az inkább úgy érezné – mint a Hegel-tanítványok érezhették is –, hogy az igazság érinti meg (nem pedig ilyen vagy olyan filozófiai rendszer hatóereje).

záférést Hegelhez, a varázs megszakadt: az új szövegkiadások, a fennmaradt kéziratok és előadásjegyzetek gyűjtése és kiadása nem más, mint ennek az útkeresésnek, a „történeti” úton való hozzáférésnek a termékei.⁸²

Ezt a részt a következő megjegyzéssel zárhatjuk. Az 1950-es évekre világossá vált, hogy egyedül dolgozó tudósok mégoly tiszteletreméltó erőfeszítései nem elegendőek egy új Hegel-kiadás támasztotta feladatok elvégzéséhez – hangzott a bevezetőben –, intézményi háttérre és csapatmunkára van szükség. Ehhez most azt tehetjük hozzá: úgy tűnik, egy team számára sem elegendő egy emberöltő, több generációra van szükség.

⁸² E hozzáférés esélyei persze aligha jobbak, mint a történeti-kritikai módszer felhasználásával folytatott Jézus élete-kutatás (*Leben-Jesu-Forschung*) sikerességének – azaz igen csekélyek. Innen szemlélve a hit Jézusa és a történeti Jézus közti különbségtevés hozzávetőleg megfelel – *mutatis mutandis* – a rendszer Hegele és a történeti Hegel közti különbségtevésnek. Jézust pusztán történeti úton éppoly kevésbé lehet megtalálni, mint Hegelt. A történeti-kritikai módszer felhasználásával folytatott Jézus élete-kutatás fonákságának egyébiránt, úgy tűnik, Hegel maga is tudatában volt. „Ha a hit a történelemből akarja méríteni tartalma megalapozásának vagy legalább igazolásának azt a módját is, amelyről a felvilágosodás beszél – írja a *Fenomenológiában* –, s komolyan hiszi és úgy tesz, mintha ezen múltán a dolog, akkor már a felvilágosodástól csábítottta el magát; s fáradozásai magának ilyenképpen való megalapozására vagy megszilárdítására csak megfertőzőittségéről tesznek tanúságot” (*A szellem fenomenológiája*, id. kiadás, 286. sk. o.). A történeti, pontosabban fejlődéstörténeti beállítottságú életműkiadások negatív hatására utalt Otto Pöggeler, amikor megjegyezte: „Bármilyen fontosak a klasszikusoknak a kiadásai – a filozófiához való viszonyunkat megrontják: egy »nagy« filozófus gondolatait fejlődéstörténetileg már csupán az életmű egészének összefüggésére vonatkoztatják, nem pedig elsődlegesen magára a dologra” (O. Pöggeler: „Die historisch-kritische Edition in der Wissenschaftsorganisation”, *Buchstabe und Geist. Zur Überlieferung und Edition philosophischer Texte*, hrsg. Walter Jaeschke, Wilhelm G. Jacobs und Hermann Krings, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987, 27–37. o., itt 37. o.).